

JERZY PLIS

KSIĘGOZBIORY ROZPROSZONE. PROBLEMY PRAWNE I BIBLIOTECZNE

Jednym z istotnych czynników, warunkujących rozwój nauki, życia kulturalnego i gospodarczego, jest dostęp do źródeł informacji. Rosnące lawinowo zapotrzebowanie na informację przyczyniło się do powstania międzynarodowego programu Powszechnej Dostępności Publikacji (Universal Availability of Publications – UAP). Został on zapoczątkowany na 39-tej konferencji IFLA w Grenoble w 1973 r. Podstawowym założeniem programu jest zapewnienie pełnej dostępności do wszelkich publikacji w każdym miejscu, czasie i formie. Dotyczy on nie tylko publikacji współczesnych, ale także zasobów dawnych. Podstawę uniwersalnej dostępności stanowią zbiory oraz sprawna i aktualna informacja o nich, jak też ich dostępność. Znacznie łatwiejszy jest dostęp do publikacji niedawno wydanych i bieżących, niż dawnych, chociażby z powodu rzadkości tych drugich. Wiele ze zbiorów historycznych, które powinny się znajdować w obiegu, jest niedostatecznie rozpoznanych, a często zapomnianych. Uniemożliwia to poznanie procesów cywilizacyjnych, zachodzących w przeszłości, które oddziałują na współczesność. Społeczeństwo utrzuca bowiem swą egzystencję, także przez troskliwe pielęgnowanie ciągłości tradycji, z której samo wyrasta. Produkcja piśmiennicza, zabezpieczająca wartości duchowe grupy, umożliwia przekazanie ich następnym generacjom w procesie nieustającej komunikacji diachronicznej, dzięki czemu dokonuje się w zbiorowości proces integracji, sięgającej w głąb jej istnienia historycznego¹.

1. KSIĘGOZBIORY ROZPROSZONE. PRZYCZYNY

Szczególnie utrudniony bywa dostęp do księgozbiorów rozproszonych, nazywanych zamiennie przemieszczonymi. Wynika to przede wszystkim z bra-

---

¹ K. Głombiowski, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980, s. 31.

ku dostatecznej informacji o nich. W przypadku księgozbiorów przemieszczonych między różnymi państwami i narodami dochodzi dodatkowy czynnik – obawa przed ich restytucją.

Przemieszczenia księgozbiorów zdarzały się w historii bardzo często. Dokonują się też współcześnie. Przemieszczano całe księgozbiory, częściej jednak tylko pewne ich partie, zazwyczaj najcenniejsze. Zbiory wyrwane z dotychczasowego środowiska wrastały często w różne organizmy biblioteczne, w inne otoczenie, wiodąc nowy żywot. Z kolei część zbiorów wskutek wielokrotnego przemieszczania uległa całkowitemu rozproszeniu. Inne zaś przeniesione na nowe miejsce nie weszły, z różnych powodów, do obiegu. Nierzadko przechowywane w złych warunkach uległy zniszczeniu. „Habent sua fata libelli” – można by rzec.

Pod pojęciem księgozbiorów rozproszonych (przemieszczonych), nazywanych też wydziedziczonymi, kryją się rozmaite ich kategorie: zbiory należące niegdyś do innych państw, innych organizacji i instytucji w obrębie tego samego państwa, skonfiskowane osobom fizycznym, pozostawione przez kolekcjonerów, literatów, uczonych itd.²

Przemieszczanie księgozbiorów jako zjawisko masowe datuje się od czasów wojny trzydziestoletniej (1618-1648). Przyczyny przemieszczeń były bardzo różne, mniej lub bardziej złożone. Wędrowki księgozbiorów były nie tylko rezultatem, m.in. wojen, konfliktów, prześladowań, ale także działaniem pozytywnych różnych osób i instytucji, dążących do zgromadzenia w jednym miejscu spuścizny kulturalnej różnych społeczności, narodów i krajów, zmateralizowanej w produkcji piśmienniczej. Świadkiem szczególnie licznych przemieszczeń księgozbiorów były ziemie polskie. Wiele księgozbiorów znalazło się poza granicami Polski. Wśród przyczyn tych przemieszczeń można wymienić:

- 1) wywiezienie całości lub części księgozbiorów za granicę przez ich właścicieli (np. król Jan Kazimierz po abdykacji w 1668 r. wywiózł znaczną część prywatnej biblioteki do Paryża);
- 2) sprzedaż na zagranicznych aukcjach (np. dzieł obcych z biblioteki Radziwiłłów w Nieborowie na licytacji w Paryżu w 1866 r.);
- 3) działalność administracyjną władz (np. pierwszeństwo wyboru książek ze skasowanych klasztorów w zaborze pruskim w 1810 r. miała Biblioteka Królewska w Berlinie);

---

² Pojęcie księgozbiorów wydziedziczonych wprowadzili organizatorzy Pierwszego Konwersatorium Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego (Warszawa, 18.12.1989). Tym mianem określili „kolekcje, które w wyniku okoliczności zewnętrznych uległy rozproszeniu, przenosinom, zrywającym ich więź ze środowiskiem, w którym narastały”, J. D u n i n, *Księgozbiory wydziedziczone. Pierwsze Konwersatorium Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego (Warszawa, 18.12.1989)*, „Przegląd Biblioteczny”, 58 (1990) z. 12, s. 47.

4) represje popowstaniowe władz zaborczych (np. wywiezienie do Rosji po powstaniu listopadowym większości zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk);

5) zmianę granic państwowych (np. wiele księgozbiorów w całości lub w części pozostało na ziemiach II Rzeczypospolitej, zagarniętych po II wojnie światowej przez Związek Sowiecki);

6) dary i zapisy na rzecz bibliotek polskich organizacji i instytucji poza granicami kraju (np. ofiarowanie przez rodzinę Gubrynowiczów w 1934 r. części księgozbioru polonistycznego Bronisława Gubrynowicza dla Biblioteki Polskiej w Rzymie);

7) grabież wojenną (np. wywiezienie do Szwecji w czasach „potopu” bibliotek kolegiów jezuickich, m.in. w Lublinie, Poznaniu, Toruniu, Warszawie i Wilnie).

Problem księgozbiorów rozproszonych nie ogranicza się tylko do zbiorów pozostających poza granicami Polski. Dotyczy on także, a może przede wszystkim, zbiorów w kraju – przemieszczonych w wyniku różnych działań oraz przejętych zbiorów obcych, znajdujących się w polskich bibliotekach. Do licznych przemieszczeń księgozbiorów w kraju doszło, m.in. w wyniku:

1) działań wojennych (np. część księgozbiorów rozdanych w latach II wojny światowej na przechowanie w obawie przed grabieżą i zniszczeniem nie wróciła do prawowitych właścicieli);

2) zmian ustrojowych (np. przejęcie przez państwo po II wojnie światowej bibliotek podworskich, fundacyjnych i fabrycznych);

3) konfiskaty mienia osób prywatnych oraz różnych organizacji i instytucji (np. zagarnięcie przez władze bezpieczeństwa bibliotek NSZZ „Solidarność” po wprowadzeniu w Polsce w 1981 r. stanu wojennego);

4) działalności administracyjnej władz (np. włączenie księgozbiorów opuszczonych do tworzonych po 1945 r. wojewódzkich bibliotek publicznych)³;

5) przejęcia przez państwo księgozbiorów porzuconych (np. poniemieckich po 1945 r.)⁴;

6) kasaty klasztorów (np. część zbiorów poklasztornych w zaborze austriackim przekazano Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie oraz bibliotekom seminariów duchownych);

---

³ Za księgozbiory opuszczone uznano te, które w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 r., nie znajdowały się w posiadaniu właścicieli (Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1945 r. w sprawie zabezpieczenia i użytkowania księgozbiorów opuszczonych lub porzuconych, Dz. Urz. Min. Oświaty, 1945, nr 4, poz. 115).

⁴ „Porzuconymi zaś są – czytamy w Zarządzeniu Ministra Oświaty z 4 sierpnia 1945 r. – księgozbiory, które były własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego, obywateli niemieckich lub osób, które zbiegły do nieprzyjaciela”.

7) likwidacji organizacji i instytucji (np. część księgozbioru Biblioteki Akademii Zamojskiej, zlikwidowanej w 1784 r., przejęła biblioteka tamtejszej kolegiaty);

8) tworzenia bibliotek centralnych (np. Biblioteka Prowincji Wniebowzięcia Matki Bożej OO. Franciszkanów w Poznaniu powstała przez scalenie w latach 70-tych zbiorów klasztornych reguły franciszkanów obserwantów – bernardynów, z terenu Śląska, Wielkopolski, Kujaw i Pomorza);

9) wyłonienia się nowych organizacji i instytucji z dotychczas działających (np. z Biblioteki Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie wydzielono część zbiorów dla bibliotek Wyższej Szkoły Rolniczej i Akademii Medycznej);

10) przekazania innym bibliotekom części zbiorów z powodu, m.in. zmiany profilu gromadzenia, trudnych warunków lokalowych, braku możliwości odpowiedniego zabezpieczenia najcenniejszych dokumentów itd. (np. Biblioteka Lubelskiej Spółdzielni Spożywców w Lublinie po 1989 r. przekazała część swoich zbiorów innym miejscowym bibliotekom);

11) wyprzedazy części zbiorów (np. przez biblioteki klasztorne w Księstwie Warszawskim w latach 1809-1810, w związku z zapowiadaną ich likwidacją);

12) komasacji księgozbiorów (np. bibliotek oświatowych w latach 30-tych);

13) podziału majątków i masy spadkowej;

14) legatów na rzecz osób fizycznych i prawnych (np. bp Ignacy Krasicki w 1801 r. zapisał część swoich zbiorów Bibliotece Kapitulnej w Łowiczu);

15) zmiany granic państwowych i kościelnych (np. do Biblioteki OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie pod koniec II wojny światowej włączono zbiory klasztoru karmelitów ze Lwowa, do którego były zwiezione zbiory z innych klasztorów w Małopolsce Wschodniej).

Nie są to oczywiście wszystkie przyczyny przemieszczeń. Ich katalog jest znacznie szerszy.

Problem księgozbiorów przemieszczonych jest niezwykle złożony. Dotyka bowiem zagadnień prawnych, organizacyjnych, politycznych i bibliotecznych.

2. ZAPOBIEGANIE PRZEMIESZCZENIOM. OCHRONA DÓBR KULTURALNYCH

Pojedyncze książki, jak też całe księgozbiory, mające wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodów, stanowią, zgodnie z prawem wielu krajów oraz prawem międzynarodowym, dobro kulturalne. W związku z tym powinny być w sposób szczególnie chronione przed zniszczeniem, dewastacją, zaginięciem lub wywozem za granicę. Dlatego też poszczególne kraje, jak też społeczność międzynarodowa, podejmują różne kroki, aby przeciwdziałać powstawaniu wymienionych zjawisk. Istotne znaczenie w tym względzie ma działalność

kodyfikacyjna, polegająca na tworzeniu aktów prawnych, mających za przedmiot ochronę dóbr kulturalnych, tak w czasach pokoju, jak też wojny.

a) Międzynarodowa ochrona dóbr kulturalnych

Przyczyną największych zniszczeń i przemieszczeń dóbr kulturalnych były i pozostają nadal wojny. Dlatego też, stosunkowo wcześniej zajęto się tym problemem w prawie międzynarodowym. Ochrona dóbr kulturalnych w czasie wojny ma znacznie bogatszą historię i doczekała się bardziej wszechstronnego unormowania w prawie międzynarodowym, niż ich ochrona w czasie pokoju. Pogląd na temat konieczności ochrony różnych gmachów użyteczności publicznej, zabytków i wszelkich dzieł myśli ludzkiej przed zniszczeniem w czasie wojny zaczął się upowszechniać w czasie Oświecenia. Idea ta miała już dwa wieki przedtem, jak zauważa Stanisław Nahlik, prekursora w polskim prawniku Jakubie Przyłuskim, którego zdaniem zdobywca „zachowa nienaruszonymi i ochroni od wszelkich szkód przedmioty kultu, zabytki piśmiennictwa i wybitnych artystów”⁵. W XIX w. zaczęła upowszechniać się koncepcja skodyfikowania praw wojny. Istotne znaczenie dla tej kwestii miały postanowienia Kongresu Wiedeńskiego (1815), kończącego okres wojen napoleońskich. W niektórych krajach (m.in. w Anglii, Rosji i USA) w drugiej połowie XIX w. podjęto pierwsze próby kodyfikacji praw wojny. Przyczyniły się one do powstania aktów prawnych, które spotkały się z akceptacją społeczności międzynarodowej. Przyjęto je na dwu konferencjach haskich: w 1899 i 1907 r.

Na wszystkich etapach procesu kodyfikacji praw wojny, jakąś rolę przyznawano ochronie dóbr kulturalnych⁶. Samo pojęcie „dobra kulturalne” pojawiło się oczywiście znacznie później. Stosuje się go jednak, aby uniknąć wyliczania przedmiotów ochrony, także dla okresów wcześniejszych.

Najważniejsze znaczenie, jako podstawa ewentualnej odpowiedzialności za zniszczenia wojenne, miały postanowienia czwartej spośród konwencji podpisanych w Hadze 18 X 1907 r. oraz dołączonego do niej „Regulaminu praw i zwyczajów wojny na lądzie”. Wśród postanowień regulaminu załączonego do konwencji, istotne znaczenie, z punktu widzenia omawianego problemu, mają te, które dotyczą mienia nieprzyjacielskiego w ogóle oraz obiektów nazywanych „dobrami kulturalnymi”.

Pierwsza grupa postanowień obejmuje: 1) zakaz „niszczenia lub zajmowania mienia nieprzyjacielskiego”, z wyraźnym jednak zastrzeżeniem konieczności wojennej, 2) zakaz atakowania lub bombardowania „miast, wsi, osiedli lub budynków, które nie są bronione”, 3) nałożenie na dowódcę wojsk oblegają-

⁵ S. E. Nahlik, *Odpowiedzialność państwa w dziedzinie międzynarodowej ochrony dóbr kulturalnych*, w: *Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 1980, s. 262.

⁶ Tamże, s. 264.

cych, formalnego obowiązku ostrzeżenia władz nieprzyjacielskich o zamiarze bombardowania, 4) zakaz tradycyjnego wydawania na łup żołnierzom miejscowości „nawet zdobytej szturmem”⁷.

Druga grupa postanowień dotyczy dóbr kulturalnych w czasie działań wojennych oraz okupacji. Podczas oblegania lub bombardowania miejscowości bronionej należy przedsięwziąć „wszelkie konieczne środki, aby w miarę możliwości oszczędzić gmachy służące celom kultu, sztuki, nauki lub dobroczynności, zabytki historyczne [...] pod warunkiem, że nie są one równocześnie używane do celów wojskowych”⁸. W artykule określającym obowiązki okupanta wobec dóbr kulturalnych stwierdza się, że „Majątek gmin, instytucji poświęconych religii, dobroczynności, nauczaniu oraz sztukom pięknym i nauce, chociażby należących do państwa, będzie traktowany jako własność prywatna”⁹. „Wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja instytucji tego rodzaju, zabytków historycznych, dzieł sztuki i nauki jest zabronione i winno być ścigane”¹⁰.

Polska przystąpiła do IV konwencji haskiej w 1927 r.¹¹.

Doświadczenia obu wojen światowych spowodowały, że coraz wyraźniej zaczęła dojrzewać koncepcja poświęcenia ochronie dóbr kulturalnych specjalnej konwencji. Prace nad taką konwencją podjęto po II wojnie światowej w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO). Projekt konwencji przedstawił rząd włoski. Po wielu dyskusjach uzyskała ona ostateczny kształt na konferencji haskiej. Podpisana 14 V 1954 r. „Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego”, stanowiła kolejny ważny krok w dziedzinie ochrony zabytków i dzieł sztuki¹².

Przedmiotem ochrony, w myśl konwencji, są wszystkie obiekty zaliczone do dóbr kulturalnych¹³. Podlegają jej także specjalne transporty dóbr kulturalnych oraz personel przydzielony do ich ochrony.

Konwencja wyróżnia dwa rodzaje ochrony: „ogólną” i „specjalną”. Ochroną „ogólną” obejmuje wszystkie obiekty, będące dobrami kulturalnymi. Pod-

⁷ Tamże, s. 265-266.

⁸ Tamże, s. 266.

⁹ W konwencji występuje rozróżnienie między własnością prywatną a publiczną. Prywatna ma być „szanowana” i „nie może być konfiskowana”. Publiczną ruchomą wolno zajmować, o ile mogłaby ona służyć celom wojennym. Co do nieruchomości zaś, okupant ma się uważać jedynie za jej „administratora i użytkownika”, N a h l i k, *Odpowiedzialność*, s. 266.

¹⁰ N a h l i k, *Odpowiedzialność*, s. 267.

¹¹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (Dz.U.R.P.), 1927 nr 21, poz. 161.

¹² „Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” (Dz.U.PRL.), 1957 nr 46, poz. 212.

¹³ Konwencja haska z 1954 r. wprowadziła po raz pierwszy do prawa międzynarodowego jednolite pojęcie „dóbr kulturalnych”.

stawowym obowiązkiem wszystkich stron konfliktu jest „poszanowanie” tych obiektów. Po stronie państwa, do którego one należą, polega to na wyłączeniu ich z użytkowania dla celów wojskowych, po stronie przeciwnika zaś na powstrzymaniu się wobec nich „od wszelkich kroków nieprzyjacielskich”. Strona przeciwna zobowiązana jest do wprowadzenia zakazu „wszelkich aktów kradzieży, rabunku lub bezprawnego przywłaszczenia” oraz „wszelkich środków odwetu”.

Ochrona „specjalna” przysługuje w zasadzie tylko obiektom wpisanym już w czasie pokoju do Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych objętych ochroną specjalną, prowadzonego przez UNESCO. Chodzi tu o zabytki światowego dziedzictwa kulturalnego.

Wśród środków podejmowanych przez poszczególne państwa, które mają zapewnić sprawność wykonanej konwencji, wymienia się takie przedsięwzięcia, jak: oznaczenie chronionych obiektów; szerokie rozpowszechnienie znajomości zobowiązań konwencyjnych, zwłaszcza przez włączenie ich do programów szkolenia wojskowego, ale także cywilnego; wydanie odpowiednich instrukcji siłom zbrojnym. Konwencja wprowadza również instytucję „mocarstw opiekuńczych”, mających w razie konfliktu zastępować wzajemnie wobec siebie strony walczące.

W konwencji znalazły się też pewne postanowienia o charakterze karnym oraz cywilnym. Każda ze stron zobowiązuje się w ramach swego prawa karnego ścigać osoby, „które dopuściły się naruszenia niniejszej Konwencji lub nakazały jej naruszenie”. Wyłączono natomiast z konwencji całą problematykę restytucji i zamieszczono ją w oddzielnym protokole, które państwo może przyjąć lub nie, niezależnie od swego uczestnictwa w konwencji.

Dobra kulturalne narażone są na szereg niebezpieczeństw, także w czasie pokoju. Problemem tym zainteresowano się jednak stosunkowo niedawno. Międzynarodowa współpraca koncentruje się przede wszystkim na ochronie dóbr kulturalnych przed nielegalnym wywozem, przywozem i przenoszeniem własności. Na XIX w. przypada początek formowania się norm prawa międzynarodowego publicznego, regulujących sprawy ochrony dóbr kulturalnych w sferze prawnej, przekraczającej systemu prawa wewnętrznego. W okresie tym nie wykształciły się jednak środki współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony dóbr kulturalnych w czasach pokojowych¹⁴. Charakter precedensowy miał „Traktat o ochronie ruchomych dóbr o wartości historycznej”, podpisany w Waszyngtonie 15 IV 1935 r. Podpisy pod traktatem złożyli pełnomocnicy siedmiu państw amerykańskich. Traktat był umową półotwartą, dostępną dla członków Unii Panamerykańskiej. Chronione zabytki ruchome podzielono na grupy według kryterium czasowego. W grupie drugiej, obejmującej dobra

¹⁴ H. Nieć, *Ojczyzna dzieła sztuki. Międzynarodowa ochrona integralności narodowej spuścizny kulturalnej*, Warszawa-Kraków 1980, s. 51.

kulturalne powstałe na kontynencie amerykańskim w okresie kolonialnym, wymieniono, m.in. rysunki, obrazy, plany i mapy, rękopisy i rzadkie książki¹⁵. W trzeciej grupie wyszczególniono te same zabytki tyle, że pochodzące z okresu walk o niepodległość i istnienia republiki. Do czwartej grupy zaliczono wszystkie obiekty powstałe we wszystkich wcześniej wyróżnionych okresach historii. Obiekty te podlegały ochronie, jeżeli były to: „1) biblioteki urzędowe, instytucjonalne lub wartościowe biblioteki prywatne, narodowe archiwa i kolekcje rękopisów urzędowych lub prywatnych o dużym znaczeniu historycznym; 2) ruchome bogactwa naturalne”¹⁶. Strony zobowiązały się do kontrolowania wwozu zabytków ruchomych, pochodzących z obszaru państw związanych traktatem. Od osoby, przekraczającej granice państwa wwozu, należało żądać oficjalnego dokumentu wystawionego przez państwo pochodzenia obiektu. Artykuł 3 traktatu zawierał zobowiązanie stron do zachowania integralności swej spuścizny kulturalnej. Strony konfliktu zobowiązały się bowiem przyznawać zezwolenie na wywóz dóbr kultury, tylko w przypadku stwierdzenia, że obiekt podobnego charakteru pozostaje w kraju.

Okres międzywojenny charakteryzował się wzrostem zainteresowania opinii publicznej w zachowaniu narodowej spuścizny artystycznej i historycznej, także w wielu innych krajach. Odpowiedzią na wzrastające zainteresowanie tym problemem było powołanie w 1932 r. przez Międzynarodowy Urząd Muzeów komitetu ekspertów, który w ciągu kolejnych lat opracował kilka projektów specjalnej konwencji. Pierwszy projekt, opracowany w 1933 r. nosił tytuł: „Projekt konwencji w sprawie repatriacji przedmiotów mających znaczenie artystyczne, historyczne lub naukowe, które zaginęły lub zostały ukradzione lub były przedmiotem nielegalnego zbycia lub nielegalnego wywozu”. Projekt został skierowany do wszystkich członków Ligi Narodów z prośbą o wypowiedzenie się o nim. Opinia państw przyczyniła się nie tylko do rewizji pierwszej redakcji projektu, lecz także do zasadniczych zmian w projekcie z 1936 r., który nosił tytuł: „Projekt konwencji międzynarodowej o ochronie narodowej spuścizny historycznej i artystycznej”. Nie wszystkie państwa uznały jednak wprowadzone zmiany za wystarczające. Dopiero trzeci projekt został zaaprobowany, jako dokument zawierający odpowiedni materiał dla obrad konferencji dyplomatycznej państw, która, zgodnie z decyzją podjętą przez Radę Ligi Narodów, miała odbyć się w 1939 r.¹⁷ Tytuł nowego projektu brzmiał: „Projekt międzynarodowej konwencji o ochronie narodowych zbiorów artystycznych i historycznych”. Pomniejszony został w nim wymiar restytucji, której absolutny charakter stanowił dominantę pierwotnego projektu, nastąpiło rów-

¹⁵ Do pierwszej grupy zaliczono przedmioty powstałe w okresie przedkolumbijskim.

¹⁶ Nieć, dz. cyt., s. 54.

¹⁷ Tamże, s. 60.

niez daleko idące ograniczenie przedmiotu ochrony. Wprowadzenie pojęcia „zbiory narodowe” ograniczyło zakres przedmiotowy ochrony do obiektów stanowiących własność państw lub instytucji publicznych oraz obiektów im powierzonych. Restytucji miały też podlegać przedmioty, które znalazły się za granicą w wyniku kradzieży lub rabunku. Państwa nie miały natomiast obowiązku wzajemnej pomocy w zwrocie przedmiotów wywiezionych za granicę przez prywatnych właścicieli. Dalsze prace nad konwencją przerwał wybuch II wojny światowej.

Działania kodyfikacyjne w zakresie ochrony dóbr kulturalnych podjęto ponownie w latach 50-tych w ramach UNESCO. Organizacja ta uchwaliła kilka zaleceń o charakterze reglamentacyjnym, dotyczących nielegalnego wywozu dóbr kulturalnych i nielegalnego nimi obrotu oraz prowadzenia wykopalisk archeologicznych. Każde z zaleceń powstało w wyniku szeroko zakrojonych konsultacji. Podsumowaniem prac kodyfikacyjnych na tym etapie było przyjęcie przez XIII Konferencję Generalną UNESCO w Paryżu w 1964 r. „Zalecenia dotyczące środków, jakie należy podjąć celem zakazania nielegalnego wywozu, przywozu i przenoszenia własności dóbr kulturalnych oraz środków zdolnych zapobiec aktom tego rodzaju”.

Kilka krajów amerykańskich w trakcie XIV sesji Konferencji Generalnej UNESCO (1968) wystąpiło z wnioskiem o wpisanie do porządku dziennego XV sesji rozpatrzenia opracowanego przez nie projektu konwencji, która dotyczyłaby problemów objętych zaleceniem z 1964 r. Ostateczny kształt konwencji opracował specjalny Komitet Ekspertów Rządowych powołany przez Dyrektora Generalnego UNESCO. Opracowany przez Komitet tekst konwencji został przyjęty uchwałą Konferencji Generalnej UNESCO w dniu 14 XI 1970 r. „Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kulturalnych”, nazywana konwencją paryską, weszła w życie w kwietniu 1974 r. Polska ratyfikowała konwencję 10 stycznia tegoż roku.

Przedmiotowy zasięg konwencji został określony definicją dobra kulturalnego. We wstępie do konwencji stwierdza się, m.in., że „dobra kulturalne stanowią jeden z podstawowych elementów cywilizacji i narodowej kultury oraz, że ich prawdziwa wartość może być w pełni oceniona jedynie w ścisłym związku z możliwie pełną informacją o ich pochodzeniu, historii i tradycyjnym usytuowaniu”¹⁸. Na pierwszy plan wysuwa się odpowiedzialność państwa, do którego dziedzictwa kulturalnego dany obiekt należy. „Każde państwo ma obowiązek – czytamy w dalszej części wstępu – chronić znajdujące się na jego obszarze dobra kulturalne przed niebezpieczeństwem kradzieży, nielegalnych wykopalisk i nielegalnego wywozu”. Jednocześnie dodaje się, że „instytucje

¹⁸ Dz.U.PRL, 1974 nr 20, poz. 106.

kulturalne, muzea, biblioteki i archiwa powinny gromadzić swoje zbiory zgodnie z powszechnie uznanymi zasadami moralnymi”.

Zobowiązania państw-stron konwencji można podzielić na zobowiązania w zakresie opieki nad dobrami kulturalnymi oraz zobowiązania w zakresie poszanowania tych dóbr¹⁹.

Sprawowanie przez państwo opieki nad dobrami kulturalnymi, dotyczy tylko własnej spuścizny kulturalnej. Pozytywne środki opieki mają polegać na zorganizowaniu fachowej służby ochrony dóbr kulturalnych, powołanej do pełnienia następujących obowiązków: „a) przyczyniania się do tworzenia projektów prawa i regulacji mających za swój przedmiot ochronę dóbr kulturalnych; b) prowadzenia i stałego aktualizowania, na podstawie narodowych inwentarzy, list dóbr kulturalnych, zarówno publicznych, jak i prywatnych, których wywóz stanowiłby znaczny uszczerbek narodowego dziedzictwa kulturalnego; c) popierania rozwoju lub tworzenia instytucji naukowych i technicznych (muzea, biblioteki, archiwa, laboratoria, warsztaty) niezbędnych dla zachowania i prezentacji dóbr kulturalnych; d) organizowania nadzoru nad poszukiwaniami archeologicznymi, zapewnienia zachowania – *in situ* – niektórych dóbr kulturalnych, chronienie pewnych obszarów dla przyszłych badań archeologicznych; e) ustanawiania dla kolekcjonerów, konserwatorów i antykwariuszy norm zgodnych z etycznymi zasadami sformułowanymi w konwencji oraz nadzoru nad ich przestrzeganiem; f) podejmowania środków wychowawczych mających na celu rozbudzenie i rozwijanie poszanowania kulturalnej spuścizny wszystkich państw oraz rozpowszechniania postanowień niniejszej konwencji; g) czuwania nad prawidłowym ogłoszeniem informacji o zniknięciu jakiegokolwiek dobra kulturalnego”.

Druga grupa zobowiązań dotyczy poszanowania dóbr kulturalnych. Wśród środków zabezpieczających poszanowanie własnych dóbr kulturalnych wymienia się, m.in. przepisy prawne określające zasady legalnego wywozu dóbr oraz certyfikat wywozowy, który winien towarzyszyć wszystkim dopuszczonym do wywozu dobrom kulturalnym. Strony konwencji zobowiązują się jednocześnie do poszanowania dóbr kulturalnych innych państw. Ma ono polegać, m.in. na:

1) „podejmowaniu wszelkich koniecznych środków, zgodnie z ich ustawodawstwem krajowym, w celu zapobieżenia nabywaniu przez muzea i inne instytucje tego typu znajdujące się na ich terytorium, dóbr kulturalnych pochodzących z innego Państwa-Strony niniejszej Konwencji, które zostały nielegalnie wywiezione po wejściu w życie niniejszej Konwencji w stosunku do obu zainteresowanych stron”;

2) „zakazie przywozu dóbr kulturalnych skradzionych z muzeów lub zabytkowej budowli publicznej, religijnej lub świeckiej, albo z podobnej

¹⁹ Nieć, dz. cyt., s. 93.

instytucji, znajdujących się na terytorium innego Państwa-Strony niniejszej Konwencji”;

3) „podjęciu odpowiednich środków w celu odzyskania i zwrotu, na prośbę Państwa-Strony Konwencji, z którego te dobra pochodzą, wszelkich dóbr kulturalnych w ten sposób skradzionych i wywiezionych po wejściu w życie niniejszej Konwencji w stosunku do obu zainteresowanych stron Państw, jednakże pod warunkiem, że Państwo zwracające się z taką prośbą wypłaci należyte odszkodowanie osobie, która te dobra nabyła w dobrej wierze”;

4) „szanowaniu spuścizny kulturalnej znajdującej się na terytoriach, na których stosunki międzynarodowe ponoszą odpowiedzialność (Państwa-Strony Konwencji – J. P.) i podejmowania właściwych środków mających na celu zakazanie i zapobieganie nielegalnemu wywozowi, przywozowi i przenoszeniu własności dóbr kulturalnych w tych terytoriach”;

5) „zobowiązaniu się (Państw-Stron Konwencji – J. P.) do stosowania karnych lub administracyjnych sankcji w stosunku do wszystkich osób winnych naruszenia zakazów przewidzianych powyżej”.

Z ostatniego postanowienia wynika obowiązek prowadzenia przez osoby lub instytucje zajmujące się handlem dobrami kultury dokładnego rejestru nabywanych przedmiotów.

Konwencja z 1970 r. stanowi, w porównaniu ze stanem poprzednim, w zakresie międzynarodowej ochrony dóbr kulturalnych, pewien postęp, ale daleko jej, jak stwierdza słusznie S. Nahlik, do tego, co zamierzały osiągnąć państwa, których dziedzictwo kulturalne jest narażone na zubożenie przez nielejalnych nabywców²⁰. Ten kompromisowy dokument ma charakter typowo postulatyczny. Wskazuje na kierunki działań, które mogą w przyszłości przyczynić się do powstania i rozwoju nowych form współpracy międzynarodowej w dziedzinie ochrony dóbr kulturalnych.

b) Ochrona dóbr kulturalnych w prawie polskim

W większości państw świata istnieje ustawodawstwo mające za przedmiot ochronę dóbr kulturalnych. Należy do nich także Polska. Pierwszym aktem poddającym opiece prawnej zabytki sztuki i kultury na terenie odradzającego się państwa polskiego był dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r.²¹. Opiece prawnej wśród zabytków ruchomych miały podlegać, m.in. druki, oprawy ksiąg, rękopisy zwykłe i ozdobne. Dekret w art. 19 zawierał zakaz wywozu za granicę zabytków ruchomych i ich części, a za naruszenie tego postanowienia przewidywał sankcje karne oraz konfiskatę przedmiotów na

²⁰ Nahlik, *Odpowiedzialność*, s. 288.

²¹ *Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*, „Dziennik Praw Państwa Polskiego”, 1918 nr 16, poz. 36.

rzecz placówek państwowych. Kolejnym aktem prawnym, odwołującym się do rozwiązań przyjętych w dekrete, było „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej, wydane z mocą ustawy, z dnia 6 III 1928 r. o opiece nad zabytkami”²². Za zabytek uznano w ustawie „każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej, i zasługujący wskutek tego na zachowanie”. O uznaniu danego przedmiotu za zabytek decydowało orzeczenie władzy konserwatorskiej pierwszej instancji. Orzeczenia wydawali konserwatorzy, będący fachowymi organami wojewódzkich władz administracji ogólnej²³. Do zabytków mogły być zaliczone, m.in. „druki, archiwalia, rękopisy zwykłe i ozdobne, autografy, oprawy ksiąg” oraz „kolekcje przedmiotów przechowywanych w muzeach, bibliotekach, w skarbcach”. Przedmioty zabytkowe nie mogły być wywożone za granicę bez zezwolenia władzy konserwatorskiej pierwszej instancji. Jednym ze środków ochrony zabytków miała być ich rejestracja²⁴. Do prowadzenia rejestru zabytków zobowiązane zostały, zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Wyznań i Oświecenia Publicznego z dnia 17 VII 1928 r., wszystkie urzędy wojewódzkie²⁵. Rejestracji podlegały wszystkie zabytki ruchome i nieruchome, a wśród nich zbiory biblioteczne²⁶.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 III 1928 r. o opiece nad zabytkami zmienione zostało „Dekretem z dnia 1 marca 1946 r. o rejestracji i zakazie wywozu dzieł sztuki plastycznej oraz przedmiotów o wartości artystycznej, historycznej lub kulturalnej”, wydanym przez Krajową Radę Narodową (KRN)²⁷. Dekret określał, które z przedmiotów o wartości artystycznej, historycznej lub kulturalnej, nie podlegają obowiązkowi rejestracji i zakazowi wywozu za granicę. Zaliczono do nich, m.in. druki wydane po 1800 r. Zezwolenia na wywóz druków, archiwaliów i rękopisów udzielał Minister Oświaty.

²² Dz.U.R.P., 1928 nr 29, poz. 265.

²³ Władzą konserwatorską drugiej instancji był Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. „W odniesieniu do starożytności, dzieł sztuki, dokumentów archiwalnych i rękopisów, posiadających wartość historyczną lub estetyczną, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych” władzę konserwatorską miały sprawować komisje mieszane świeckoduchowne, mianowane przez właściwego biskupa w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

²⁴ Instytucję rejestracji wprowadził dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r.

²⁵ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 VII 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków, Dz.U.R.P., 1928 nr 76, poz. 675.

²⁶ Wpisowi do rejestru nie podlegały zabytki znajdujące się w kościołach katolickich i lokalach kościelnych.

²⁷ Dz.U.R.P., 1946 nr 14, poz. 99.

Problem rejestracji normowały odpowiednie przepisy wykonawcze. Podstawowe znaczenie w tej materii miało Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 14 I 1947 r., które w sposób enumeratywny określało dzieła sztuki plastycznej oraz przedmioty o wartości artystycznej, historycznej lub kulturalnej podlegające rejestracji²⁸. Obowiązki rejestracji podlegały wszystkie dzieła i przedmioty wymienione w § 1 rozporządzenia „bez względu na ich tytuł własności, tj. stanowiące własność Państwa, samorządu oraz innych instytucji i korporacji publiczno-prawnych, związków religijnych, organizacji, stowarzyszeń, osób prywatnych, jak również o nieustalonym tytule własności”²⁹. Dekret KRN z 1 III 1946 r. obowiązywał do czasu wejścia w życie ustawy z 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach.

„Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach”, była aktem bardziej kompleksowym w stosunku do poprzednich w tej kwestii³⁰. Wprowadziła ona po raz pierwszy w ustawodawstwie polskim pojęcie „dobra kultury”, definiując je następująco: „Dobrem kultury w rozumieniu ustawy jest każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. Ustawodawca nie zrezygnował jednak w dalszych postanowieniach z używania tradycyjnego pojęcia „zabytku”, przez który rozumie się dobro kultury: „1) wpisane do rejestru zabytków, 2) wchodzące w skład muzeów, bibliotek lub archiwów publicznych, 3) inne, jeżeli jego charakter jest oczywisty”. Brak konsekwentnego używania jednego terminu spowodował powstanie w ustawie luki, polegającej, jak twierdzi W. Sieroszewski, a za nim H. Nieć, na pozostawieniu poza zasięgiem ochrony prawnej wszystkich dóbr kultury nie podpadających pod pojęcie zabytku, co jest w jaskrawej sprzeczności z celami wskazanymi w art. 3 ustawy³¹. „Celem ochrony dóbr kultury – czytamy w art. 3 ust. 1 – jest ich zachowanie, należyte utrzymanie oraz społecznie celowe wykorzystanie i udostępnianie dla celów naukowych, dydaktycznych i wychowawczych”. Ochrona dóbr kultury polega na „zabezpieczeniu ich przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, zaginięciem lub wywozem za granicę, na zapewnieniu im warunków trwałego zachowania, na opracowaniu dokumentacji

²⁸ Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z 14 I 1947 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej oraz Ministrem Ziem Odzyskanych, w sprawie rejestracji dzieł sztuki plastycznej oraz przedmiotów o wartości artystycznej, historycznej lub kulturalnej, Dz.U.R.P., 1947 nr 34, poz. 155.

²⁹ Od obowiązku zgłaszania do rejestracji zwolnione były wszystkie muzea, które posiadały inwentarz swych zbiorów.

³⁰ Dz.U.PRL, 1962 nr 10, poz. 48.

³¹ W. Sieroszewski, *Odpowiedzialność karna na podstawie przepisów ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach*, „Palestra”, 1962 nr 3-4, s. 109; Nieć, dz.cyt., s. 27.

naukowej, ewidencji i rejestracji oraz na ich konserwacji, restauracji lub odbudowie, opartych na zasadach naukowych”. Wśród przedmiotów ochrony ustawa wymienia, m.in. „9) materiały biblioteczne, jak rękopisy, autografy, iluminacje, starodruki, pierwodruki, druki – unikaty i inne cymelia, mapy, plany, nuty, ryciny, inne zapisy obrazu lub dźwięku, instrumentaria, oprawy; 10) kolekcje i zbiory, posiadające wartość artystyczną lub historyczną jako całość, niezależnie od rodzaju i wartości poszczególnych składników; 12) inne przedmioty nieruchome i ruchome, zasługujące na trwałe zachowanie ze względu na ich wartość naukową, artystyczną lub kulturalną”. Do ustawy wprowadzono środki stymulujące ujawnianie zabytków stanowiących prywatną własność osób fizycznych. Przewidziano również instytucję wywłaszczenia w sytuacji, gdy stopień zagrożenia zabytku jest znaczny. Przejęcie na własność państwa dóbr kultury może mieć też prawne uzasadnienie w interesie publicznym. Na mocy art. 33 ustawy kryterium interesu publicznego stanowi przesłankę wywłaszczenia, gdy zachodzi potrzeba szerszego udostępnienia zabytku ze względu na jego „szczególną wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. Naczelny nadzór nad ochroną dóbr kultury i wszystkimi muzeami należy do Ministra Kultury i Sztuki. Opiekę nad zabytkowymi materiałami bibliotecznymi sprawują: Biblioteka Narodowa w Warszawie i biblioteki wyznaczone przez Ministra Kultury i Sztuki w porozumieniu z właściwymi ministrami i Polską Akademią Nauk. Wywóz dóbr kultury za granicę jest zakazany³². Zakazowi wywozu nie podlegają przedmioty nie mające charakteru dobra kultury w rozumieniu art. 2 ustawy oraz materiały biblioteczne wydane po dniu 9 V 1945 r.

W celu zapewnienia skutecznej opieki nad zabytkami, w oparciu o ustawę z 15 II 1962 r., wprowadzono kontrolę nad handlem dobrami kultury przy zachowaniu swobody obrotu wewnętrznego. Podstawę prawną tego zakresu kontroli stanowi, m.in. „Zarządzenie Nr 66 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 6 lipca 1970 r. w sprawie obowiązku zgłaszania Bibliotece Narodowej w Warszawie i innym wyznaczonym bibliotekom materiałów bibliecznych sprzedawanych przez antykwariaty księgarskie oraz w sprawie nadzoru nad antykwariatami w tym zakresie”³³. Kontrolą i nadzorem objęto wszystkie antykwariaty księgarskie „zajmujące się – choćby ubocznie – obrotem materiałami bibliotecznymi wydanymi przed dniem 9 maja 1945 r.”. Na antykwariatach księgarskich ciąży obowiązek złożenia oferty sprzedaży takich materiałów najbliższej terytorialnie bibliotece, wyznaczonej w załączniku do wspomnianego zarządzenia. Pierwszeństwo do nabycia materiałów przysługuje Bibliotece Narodo-

³² W wyjątkowych przypadkach, po stwierdzeniu, że brak danego przedmiotu nie spowoduje uszczerbku dla dobra kultury narodowej, Minister Kultury i Sztuki, po zasięgnięciu opinii Rady Kultury i Sztuki, może zezwolić na jego wywóz na granicę na stałe.

³³ „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Kultury i Sztuki” (Dz.U. MKiSz), 1970 nr 8, poz. 44.

wej w Warszawie, a w drugiej kolejności Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Biblioteka Narodowa oraz biblioteki wymienione w załączniku mogą nałożyć na antykwariat obowiązek zgłoszenia wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków wniosku o wpisanie materiałów księgarskich do rejestru zabytków, w razie nie nabycia ich przez żadną z bibliotek, zawiadamiając jednocześnie o tym właściwego konserwatora zabytków. Materiał biblioteczny wpisany do rejestru zabytków może być sprzedawany bez żadnych ograniczeń osobom prawnym mającym stałą siedzibę w kraju oraz osobom fizycznym. Zarządzenie upoważnia też Bibliotekę Narodową i wyznaczone biblioteki do dokonywania kontroli antykwariatów księgarskich działających na terenie miasta i województwa, w którym dana biblioteka ma siedzibę, dla stwierdzenia przestrzegania przepisów w nim zawartych. Lista bibliotek, którym antykwariaty księgarskie zobowiązane są zgłaszać materiały biblioteczne, uległa rozszerzeniu po nowym podziale administracyjnym kraju w 1975 r.³⁴

Za nieprzestrzeganie ustawy z 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach grożą sankcje karne. Każdy, kto uszkodzi lub zniszczy zabytek, jak też wywiezie go za granicę bez zezwolenia, lub po wywiezieniu za granicę nie sprowadzi go do kraju w terminie ustalonym w zezwoleniu, podlega określonej karze więzienia i grzywny.

Ustawa z 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach została częściowo zmieniona w 1990 r.³⁵. Zmiany w ustawie wprowadzone zostały pod wpływem przeobrażeń ustrojowych, dokonujących się w Polsce po 1989 r. Najistotniejszych zmian dokonano w przepisach ogólnych. Wykreślono zapis o obowiązku ochrony dóbr kultury przez państwo. Dobra kultury, będące bogactwem narodowym, powinny być bowiem chronione przez wszystkich obywateli. Do udziału w ochronie dóbr kultury włączono samorządy. Organy samorządowe na równi z państwowymi zobowiązane są „do zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych dla ochrony dóbr kultury”. Nowością jest także zapis zobowiązujący właścicieli i użytkowników dóbr kultury do utrzymania ich w należyтым stanie. Nastąpiło tym samym rozłożenie obowiązku ochrony dóbr kultury na większą liczbę podmiotów.

Ustawa z 15 II 1962 r. (wraz z wprowadzonymi do niej zmianami w 1990 r.) i wydane na jej podstawie przepisy wykonawcze tworzą w Polsce, jak się wydaje, należyłą podstawę prawną ochrony dóbr kultury. Rozwiązania polskie nie odbiegają zasadniczo od przyjętych w ustawodawstwie innych krajów

³⁴ Zarządzenie Nr 11 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 5 V 1977 r. zmieniające zarządzenie w sprawie obowiązku zgłaszania Bibliotece Narodowej w Warszawie i innym wyznaczonym bibliotekom materiałów bibliotecznych sprzedawanych przez antykwariaty księgarskie oraz w sprawie nadzoru nad antykwariatami w tym zakresie, Dz.U. MKiSz, 1977 nr 1, poz. 5.

³⁵ Ustawa z dnia 19 VII 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U.R.P., 1990 nr 56, poz. 322.

europjskich. Najlepsze jednak nawet przepisy nie dają gwarancji skutecznej ochrony dóbr kultury, jeżeli zabraknie wśród społeczeństwa właściwego zrozumienia rangi problemu.

3. RESTYTUCJA DÓBR KULTURALNYCH

a) Rozwój doktryny i praktyki

Do zagadnień budzących wiele kontrowersji i emocji w stosunkach międzynarodowych należy problem restytucji. Termin „restytucja”, pochodzący od łacińskiego czasownika „restituō”, funkcjonuje od czasów prawa rzymskiego³⁶. Jego pierwotne znaczenie, mimo upływu czasu, zostało zachowane do dziś. Istnieją jednak różnice w jego rozumieniu. Istotą restytucji jest możliwie najdalej idące przywrócenie poprzedniego stanu rzeczy³⁷. W praktyce wchodzi tu głównie roszczenia o zwrot zagrabionych przedmiotów (w tym dóbr kulturalnych) lub o przywrócenie majątków i praw na terytorium nieprzyjacielskim oraz tzw. restytucja zastępcza i restytucja przez podział³⁸. Najpełniej wykształciły się zasady restytucji bezpośredniej. Polega ona na zwrocie tylko tych przedmiotów, które zostały zidentyfikowane jako zagarnięte przy użyciu siły lub przymusu w czasie działań wojennych lub okupacji. Restytucja zastępcza polega natomiast na dostarczeniu ekwiwalentu w miejsce przedmiotu utraconego, jeżeli przedmiot ten nie może być zwrócony. Ekwiwalent winien być najbardziej zbliżony do przedmiotu utraconego pod względem rodzaju, czasu powstania, wartości itp. Restytucję zastępczą stosuje się przeważnie w sytuacjach, kiedy przedmiot podlegający zwrotowi już nie istnieje, jak też wtedy, kiedy mógłby być on zwrócony, ale z pewnych względów go się nie restytuuje (np. w wypadku przyjęcia zasady ochrony kolekcji zamkniętych o światowym znaczeniu). O wiele rzadziej ma miejsce restytucja przez podział. Stosuje się ją w sytuacji, w której, po odnalezieniu przedmiotów zagrabionych, nie można ustalić na czyją rzecz powinny być one zwrócone. Jedynym wówczas sposobem restytucji jest podział całej puli takich przedmiotów między zainteresowane strony, proporcjonalnie do poniesionych przez nią strat. Należy jeszcze wspomnieć o restytucji związanej ze zmianami w przynależności państwowej terytoriów. Celem tej specjalnej formy restytucji jest przywrócenie i ochrona narodowego dziedzictwa kulturalnego państw, których dotyczy cesja terytorialna. Roszczenie restytucyjne oparte jest w takim przypadku na zasa-

³⁶ *Słownik łacińsko-polski*, oprac. K. Kumaniecki, Warszawa 1973, s. 435.

³⁷ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990, s. 10.

³⁸ Tamże, s. 10-13; tenże, *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice 1993, s. 21-44.

dzie integralności narodowej spuścizny kulturalnej, która wynikać może między innymi z więzi terytorialnej danego dzieła.

Obowiązek restytucji dóbr zagrabionych, jako sposób ograniczenia prawa zdobycy wojennej, pojawił się w doktrynie i praktyce prawnej stosunkowo późno. Klasyczna doktryna postlinalna nie obejmowała dóbr ruchomych. Ideę restytucji spotykamy dopiero w średniowiecznej doktrynie wojny sprawiedliwej. Prawo nieograniczonego łupienia nieprzyjaciół miało przysługiwać tylko tej stronie walczącej, która miała słuszną przyczynę wojowania³⁹. Paweł Włodkowiec uważał, że cała zdobycz pochodząca z wojny niesprawiedliwej winna być zwrócona⁴⁰. W kolejnych stuleciach (XVI-XVII w.) zaczął się utrzymywać pogląd o konieczności rozszerzenia restytucji na dobra ruchome. Również w praktyce pojawiły się przypadki zwrotu zagrabionych zabytków i dzieł sztuki, najczęściej własności kościelnej⁴¹. Przełomowe znaczenie dla omawianego problemu miało wystąpienie angielskiego filozofa Johna Locke'a, który podważył prawo zdobywcy. W *Dwóch traktatach o rządzie* (1690) mocno podkreślił, że prawo zdobywcy dotyczy jedynie życia nieprzyjaciela, nie rozciąga się natomiast na jego mienie. W tym samym czasie ukazała się drukiem rozprawa Justyna Gentilina o dopuszczalnych sposobach prowadzenia wojny, w której opowiedział się przeciw rabowaniu zabytków i dzieł sztuki, a ich niszczenie uznał za przestępstwo przeciw potomności⁴².

Przełomowe znaczenie dla utrwalenia się zasady restytucji, mającej na celu ochronę mienia prywatnego, miały postanowienia pokoju westfalskiego, kończącego wojnę trzydziestoletnią (1618-1648). Traktat austriacko-francuski, zawarty w Münster w 1648 r., wprowadził zasadę powszechnej amnestii i restytucji własności prywatnej. Restytucja rzeczy ruchomych stanowi odtąd *Ä*, jak stwierdza S. E. Nahlik – zasadę, a wyłączenie z restytucji – wyjątek⁴³. Uprzywilejowaną pozycję, jeśli chodzi o własność publiczną, zdobyły najwcześniej archiwalia. We wspomnianym już traktacie austriacko-francuskim przyjęto zasadę, polegającą na zwrocie wszelkich archiwaliów, dotyczących pewnego terytorium. Równoległe przyjęto też drugą zasadę, która sankcjonowała pozostawienie archiwaliów, jak też innych przedmiotów ruchomych tam, gdzie się one znajdowały w chwili zawarcia traktatu. Oba te rozwiązania były stosowane

³⁹ Kowalski, *Restytucja*, s. 29.

⁴⁰ L. Erlich, *Paweł Włodkowiec i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa 1954, s. 172.

⁴¹ S. E. Nahlik podaje jako przykład w tym względzie postanowienia pokoju między Polską a Mołdawią, zawartego w Kamieńcu 23 I 1510 r., które przewidywały zwrot przez hospodara Bohdana rzeczy zabranych z kościołów, „czy to będą przedmioty złote, czy srebrne, czy szaty kościelne i inne dzieła sztuki”, S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław 1958, s. 132.

⁴² Nahlik, *Grabież*, s. 121.

⁴³ Tamże, s. 133.

odtąd w traktatach drugiej połowy XVII oraz XVIII w., w których mowa jest o cesji lub restytucji terytorium⁴⁴.

Ważne znaczenie dla dalszego rozwoju zagadnienia restytucji miały poglądy Jana Jakuba Rousseau⁴⁵. Przedstawił on nową koncepcję wojny, którą ukazał jako stosunek zachodzący wyłącznie między państwami, a nie ich obywatelami. Z tego względu powinna być wyłączona z wojny cała ludność i jej majątek. W wojnie uczestniczą bowiem tylko żołnierze. Dlatego powinno nastąpić pełne wyłączenie własności prywatnej z działań wojennych i poddanie jej całkowitej ochronie.

Grabież zabytków i dzieł sztuki, na niespotykaną dotychczas skalę, miała miejsce w okresie wojen napoleońskich. Do stolicy Francji z polecenia Napoleona ściągnięte zostały najcenniejsze dzieła z całej Europy. W Paryżu powstać miało wielkie centrum sztuki. Sprawa restytucji dóbr kulturalnych, zagrabionych przez Francuzów, wypłynęła podczas kongresu wiedeńskiego. Traktat pokojowy, zawarty między koalicją a Francją (30 V 1814 r.) mówił o zwrocie „wszelkich archiwów, map, planów i dokumentów”, traktując je – zgodnie z zasadą ustaloną w dwu poprzednich stuleciach – jako pewnego rodzaju przynależność cedowanych terytoriów⁴⁶. Ze względów taktycznych (sprawa powrotu Burbonów, których alianci nie chcieli zbyt) nie postawiono równie jasno sprawy dzieł sztuki⁴⁷. Alianci pozbyli się jakichkolwiek skrupułów po ponownej klęsce Napoleona w 1815 r. – słynne 100 dni. W konwencji paryskiej z 3 lipca 1815 r. nie zamieścili wprawdzie wyraźnego postanowienia o zwrocie dzieł sztuki, ale odmówili prośbie negocjatorów francuskich, aby zagwarantować integralność bibliotek i muzeów⁴⁸. Wszystkie poszkodowane państwa wystąpiły do Francji z żądaniem zwrotu zagrabionych dzieł sztuki. Żądania te spotkały się jednak z odmową rządu francuskiego lub biernym oporem dyrekcji Luwru. Wobec tego zagrabione zbiory postanowiono odebrać siłą. Dokonano tego w okresie pomiędzy lipcem a październikiem 1815 r.

W trakcie wydarzeń paryskich alianci nie kierowali się jednolitymi zasadami zwrotu. Niemniej można wyróżnić – zdaniem W. Kowalskiego – kilka zasad, które znalazły wówczas zastosowanie⁴⁹. Należy wymienić przede wszystkim zasadę identyfikacji. Na jej podstawie dokonano restytucji tylko tych przedmiotów, które zidentyfikowano jako pochodzące z grabieży. Nie brano

⁴⁴ Tamże, s. 135.

⁴⁵ Kowalski, *Restytucja*, s. 31.

⁴⁶ Nahlik, *Grabież*, s. 151.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże, s. 151-152.

⁴⁹ Kowalski, *Restytucja*, s. 58-59.

też pod uwagę czasu, jaki upłynął od dokonania grabieży do momentu realizowania restytucji. Przeprowadzając restytucję oparto się na zasadzie terytorializmu. Oznaczała ona zwrot przedmiotów na terytorium, z którego zostały zabrane, bez względu na zasze tam zmiany lub też inne okoliczności. Zastosowano również zasadę szczególnej więzi terytorialnej dzieła sztuki, znaną i stosowaną dotychczas niemal wyłącznie w stosunku do archiwaliów. Istota jej polega na uznaniu przynależności przedmiotów restytuowanych do dziedzictwa kulturalnego miejsca ich pierwotnego pochodzenia. Zasada terytorialnej więzi dóbr kulturalnych stała się odtąd normą przy rozstrzyganiu zagadnień restytucyjnych. Szereg dowodów na to dostarcza praktyka traktatowa drugiej połowy XIX w.⁵⁰

Wydarzenia paryskie 1815 r. nazwał S. E. Nahlik „wielką kartą restytucji dzieł sztuki”⁵¹. Kończąca grabieże napoleońskie restytucja, w pełni ugruntowała ochronę i zakaz zaboru dóbr kulturalnych w czasie wojny.

Istotne znaczenie dla rozwoju praktyki restytucyjnej, związanej ze zmianami terytorialnymi, miały postanowienia traktatu pokojowego zawartego między Austro-Węgrami a Włochami, podpisanego w Wiedniu dnia 3 X 1866 r. Na jego mocy do zjednoczonych Włoch przyłączone zostały niektóre terytoria włoskie, w tym terytorium Republiki Weneckiej, które znajdowały się w posiadaniu Habsburgów. W sprawie dóbr kulturalnych postanowiono, że archiwa ziemskie i sądowe, „jak również dokumenty polityczne i historyczne dawnej Republiki Weneckiej” oraz „dzieła sztuki i nauki związane specjalnie z odstąpionym terytorium” przekazane zostaną w całości stronie włoskiej⁵². Natomiast „tytuły własności oraz dokumenty administracji i sądownictwa cywilnego dotyczące terytorium austriackiego, jakie mogą się znajdować w archiwach terytorium odstąpionego” będą oddane Austrii⁵³. Przyjęto więc zasadę pełnej wzajemności, opartą na kryterium więzi terytorialnej, podkreślając jednocześnie dążenie do zapewnienia integralności historycznej spuścizny Wenecji.

Zasada terytorialnej więzi dóbr kulturalnych w połączeniu z zasadą poszanowania własności publicznej znalazła szczególne potwierdzenie w traktatach pokojowych zawartych po zakończeniu I wojny światowej. Zwrotowi miały podlegać, zgodnie z postanowieniami ogólnymi o restytucji zawartymi w traktacie wersalskim (art. 238), jak też w traktacie z Saint-Germain-en-Laye i traktacie z Trianon, wszystkie przedmioty zagarnięte w czasie wojny, dające

⁵⁰ Potwierdzenie tego znajdujemy, m.in. w traktatach: austriacko-prusko-duńskim (1864) i hesko-pruskim (1866).

⁵¹ Nahlik, *Grabież*, s. 150.

⁵² Kowalski, *Restytucja*, s. 61.

⁵³ Tamże.

się zidentyfikować na terytorium nieprzyjacielskim⁵⁴. W razie niemożności identyfikacji, w miejsce obowiązku restytucji występował obowiązek zapłaty odszkodowania (art. 195). Artykuł 238 traktatu wersalskiego rozciągał się na pretensje wszystkich aliantów, gdy postanowienia „szczególne” dotyczyły niektórych krajów, a mianowicie: Francji (art. 245), Belgii (art. 247) i pewnych krajów pozaeuropejskich (art. 246). Formułując postanowienia szczegółowe oparto się na różnych zasadach. W przypadku restytucji na rzecz Francji dokonano przesunięcia jej granicy czasowej. Niemcy miały zwrócić Francji nie tylko przedmioty zagarnięte podczas I wojny światowej, lecz także w trakcie wojny francusko-pruskiej (1870-1871). Z kolei w przypadku Belgii mamy do czynienia z restytucją zastępczą. Chodziło o straty biblioteki uniwersyteckiej w Louvain, poniesione na skutek pożaru wzniesionego przez Niemców. Artykuł 247 ust. 1 traktatu zobowiązywał Niemcy do dostarczenia Uniwersytetowi w Louvain rękopisów, inkunabułów, książek, map i przedmiotów kolekcji, odpowiadających co do liczby i co do wartości przedmiotom zniszczonym. Inne postanowienia szczegółowe dotyczyły zwrotu przez Niemcy: 1) królowi Hedżasu oryginału *Koranu*, 2) władzom brytyjskim czaszki sułtana Makaoua, 3) Belgii – skrzydeł dwóch tryptyków: *Baranek mistyczny* oraz *Ostatnia wieczerza*. Znalazła tu zastosowanie zasada terytorializmu w powiązaniu z zasadą zachowania integralności narodowego dziedzictwa kulturalnego.

Zasadę zwrotu dóbr kulturalnych, wywiezionych w czasie wojny z terytoriów zarówno okupowanych, jak też scedowanych państwu sukcesyjnym, postawiono znacznie szerzej niż wobec Niemiec w traktatach z Austrią (Saint-Germain-en-Laye, 10 IX 1919) i Węgrami (Trianon, 4 VI 1920). Szczególnie rozbudowano w nich postanowienia dotyczące restytucji, związanej ze zmianami terytorialnymi. W traktatach tych można wyróżnić – zdaniem W. Kowalskiego – trzy typy restytucji tego rodzaju:

1) restytucję dóbr kulturalnych wywiezionych w czasie wojny z terytorium, które następnie zostało scedowane (Austria i Węgry miały zwrócić wszystkie dobra, „które zostały zabrane, począwszy od dnia 1 czerwca 1914 r., z terytoriów odstąpionych, z wyjątkiem przedmiotów zakupionych u właścicieli prywatnych”);

2) restytucję dóbr kulturalnych, mających związek z cedowanym terytorium, które zostały z niego zabrane w ustalonym okresie przed wojną – odpowiednio artykuły traktatu z Saint-Germain (art. 193) i traktatu z Trianon

---

⁵⁴ Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r., Dz.U.R.P., 1920 nr 35, poz. 200); Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi i Austrią, podpisany w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 r., Dz.U.R.P., 1925 nr 17, załącznik; *Traité de paix les Puissances Alliées, et la Hongrie, signé à Trianon du 4 juin 1920. Société de Nations, „Recueil des Traités”, 1920, vol. 1, nr 10.*

(art. 177) stanowiły, że Austria i Węgry „zwrócą odpowiednio każdemu z zainteresowanych Rządów Sprzymierzonych i Stowarzyszonych wszystkie akta, dokumenty i pamiątki historyczne, będące w posiadaniu swoich instytucji publicznych, które mają bezpośredni związek z historią terytoriów odstąpionych, a które zostały z nich usunięte, począwszy od dnia 1 stycznia 1868 r.” w przypadku Węgier, „w ciągu ostatnich lat dziesięciu” odnośnie do obowiązku Austrii; w stosunku do Włoch „okres ten miał sięgać daty proklamowania królestwa (rok 1861)” dla obydwu państw zobowiązanych do zwrotu;

3) restytucję mającą na celu pomoc w odtworzeniu narodowego dziedzictwa kulturalnego niektórych państw (Włochy, Belgia, Polska, Czechosłowacja) przez zwrot dóbr kulturalnych, znajdujących się w posiadaniu Austrii, które wywieziono z terytoriów odstąpionych, naruszając ich prawa (dla tego typu roszczeń restytucyjnych nie przewidziano żadnego ograniczenia czasowego)⁵⁵.

Postanowienia restytucyjne w traktatach z Austrią oraz Węgrami oparto na zasadzie wzajemności, co przekreślało możliwość ich podważenia w czasach pokojowych w oparciu o argumentację, że był to wyraz sytuacji nierównoprawnej, wyrastającej z faktu, że Austria była krajem pokonanym⁵⁶. Nowe państwa, powstałe z rozpadu dawnej monarchii austro-węgierskiej oraz państwa, które otrzymały część tej monarchii, zobowiązały się ze swej strony zwrócić Austrii „akta, dokumenty i pamiątki, sięgające wstecz nie dalej, jak lat 20”, mające bezpośredni związek z historią lub administracją austriackiego terytorium i mogące ewentualnie znajdować się na terytoriach ustąpionych (art. 193 traktatu z Saint-Germain)⁵⁷. Identyczne postanowienia zawierał art. 178 traktatu z Trianon.

Roszczenia restytucyjne w traktatach kończących I wojnę światową zostały oparte na zasadzie więzi terytorialnej restytuowanych dóbr, w celu zabezpieczenia integralności narodowej spuścizny kulturalnej cedowanych terytoriów i państw, które cedowane terytoria odzyskiwały.

Ogromniszczeń i grabieży dóbr kulturalnych przyniosła II wojna światowa. Rozmiary i metody grabieży niemieckich zmusiły aliantów do przygotowania przyszłej akcji restytucyjnej jeszcze w czasie wojny. Powstały w tym celu specjalne komitety, m.in. w USA i Wielkiej Brytanii. Od kwietnia 1944 r. zaczął działać w Londynie komitet międzysojuszniczy (Commission for the Protection and Restitution of Cultural Material), reprezentujący wszystkie kraje alianckie, na którego czele stanął Francuz, prof. Paul Vaucher⁵⁸.

⁵⁵ Kowalski, *Restytucja*, s. 61-62.

⁵⁶ Nieć, dz. cyt., s. 148.

⁵⁷ Dz.U.R.P., 1925 nr 17, załącznik.

⁵⁸ Od nazwiska swego przewodniczącego zwany był Komitetem Vauchera.

Na podstawie analizy podstawowych dokumentów międzynarodowych, związanych z zakończeniem II wojny światowej, można stwierdzić, że zagadnienie restytucji zostało całkowicie oddzielone od sprawy odszkodowań wojennych. Co więcej, problem restytucji nie był przedmiotem obrad i postanowień konferencji ani w Jałcie, ani też w Poczdamie. Stało się tak dlatego – zdaniem S. E. Nahlika – że nie budził on żadnej wątpliwości, zarówno z punktu widzenia od dawna ustalonych zasad zwyczajowego prawa narodów, jak i zasad proklamowanych przez państwa sojusznicze w czasie wojny⁵⁹.

Szeroko zakrojona akcja restytucyjna zapowiedziana została w *Deklaracji Narodów Zjednoczonych przeciw ograbianiu obszarów okupowanych przez nieprzyjaciela*, opublikowana jednocześnie 5 I 1943 r. w Londynie, Moskwie i Waszyngtonie⁶⁰. Deklarację podpisały rządy siedemnastu państw i Francuski Komitet Narodowy. Sygnatariusze deklaracji zobowiązali się „uczynić wszystko, co będzie w ich mocy, aby udaremnić sposoby wyzucia z posiadania, stosowane przez rządy, z którymi są w stanie wojny, wobec krajów i narodów, które zostały tak nikczemnie napadnięte i ograbione”. W związku z tym kraje te zastrzegły „sobie wszelkie prawo uznania za nieważne, każdego przeniesienia lub rozrządzenia mieniem, prawami i interesami jakiegokolwiek rodzaju”, znajdującymi się na terytoriach poddanych bezpośrednio lub pośrednio okupacji lub kontroli rządów, z którymi toczono wojnę, albo też należącymi do osób fizycznych lub prawnych, mających siedzibę na tych terytoriach. Ostrzeżenie dotyczyło każdej formy przeniesienia własności niezależnie od tego, „czy takie przeniesienie lub rozporządzenie odbyło się w formie jawnej grabieży lub rabunku, czy też transakcji pozornie legalnej, nawet noszącej cechy rzekomej dobrowolności”. Deklaracja uchylała możliwość zastosowania zasady ochrony nabywcy w dobrej wierze wobec osób znajdujących się w krajach neutralnych, które zakupiły przedmioty pochodzące z grabieży. Dotychczasowe normy prawa międzynarodowego mówiły jedynie o obowiązku przeprowadzenia restytucji przez kraje zwyciężone.

Sprawę restytucji, wyraźniej niż deklaracja z 5 I 1943 r., poruszał akt końcowy Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawach walutowych i finansowych, która obradowała od 1 do 22 VII 1944 r. w Bretton Woods (Anglia)⁶¹. Dał on podstawę do działań mających na celu objęcie akcją restytucyjną dóbr pochodzących z grabieży, które znalazły się na terenie krajów neutralnych. Nie mniej ważne znaczenie miała *Rezolucja w sprawie restytucji*, dołączona w postaci aneksu do aktu końcowego konferencji reparacyjnej

⁵⁹ Nahlik, *Grabież*, s. 288.

⁶⁰ Tamże, s. 287-288.

⁶¹ Kowalski, *Restytucja*, s. 77.

w Paryżu, obradującej od 9 XI do 21 XII 1945 r.⁶². Sprecyzowano w niej podstawowe zasady spodziewanej restytucji⁶³.

Najwięcej zagrabionych dóbr trafiło na teren Niemiec, zwłaszcza ich części zachodniej i Austrii. Restytucja z tych krajów prowadzona była na podstawie aktów prawnych Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami oraz zarządów wojskowych w poszczególnych strefach okupacyjnych, a w okresie późniejszym, także na podstawie konwencji bońskiej z 1952 r. Jednolitą procedurę zwrotu dóbr kulturalnych zaaprobowano 12 XII 1945 r. na posiedzeniu Komitetu Koordynacyjnego Sojuszniczej Rady Kontroli. Najistotniejsze znaczenie dla kształtowania się prawa restytucyjnego miało przyjęcie przez Sojuszniczą Radę Kontroli 21 I 1946 r. definicji terminu „restytucja”. W oparciu o nią dokonano szczegółowego sformułowania norm prawa restytucyjnego obowiązującego we wszystkich strefach okupowanych Niemiec⁶⁴. Restytucja miała być prowadzona w oparciu o:

1) zasadę „prawa międzynarodowego publicznego” (polegającą na umiejscowieniu roszczeń restytucyjnych w całości w obrębie prawa międzynarodowego publicznego);

2) zasadę „identyfikacji” (zobowiązującą do stwierdzenia, czy przedmiot podlegający restytucji jest tożsamy z przedmiotem, który został wywieziony z terytorium okupowanego przez Niemcy);

3) zasadę „kryterium użycia siły lub przymusu” (zwrotowi miały podlegać dobra, które z terenów okupowanych wywieziono przy zastosowaniu siły lub innych form przymusu);

4) zasadę terytorializmu (restytucji miały podlegać wszystkie dobra, które wywieziono z kraju okupowanego, bez względu na ich własność);

5) zasadę sformalizowanej procedury (restytucja dóbr zagrabionych przez Niemcy miała się odbywać według szczegółowo określonej procedury);

6) zasadę restytucji zastępczej.

Prezentowane normy dotyczyły restytucji zewnętrznej, tj. zwrotu dóbr kulturalnych, wywiezionych z terenów okupowanych przez Niemcy. Sojusznicza Rada Kontroli zajęła się też problemem dóbr osób fizycznych i prawnych, skonfiskowanych na terenie Niemiec, począwszy od 1933 r. Ustawy dotyczące

---

⁶² Konferencja obradowała nad ostatecznym rozstrzygnięciem problemu niemieckich reparacji wojennych oraz podziałem zdobytego w Niemczech tzw. złota monetarnego, zob. K o w a l s k i, *Restytucja*, s. 77.

⁶³ Zwrotowi miały podlegać wszystkie przedmioty zrabowane przez Niemcy w krajach okupowanych. Restytucja miała się odbywać w oparciu o zasadę identyfikacji. Roszczenia o zwrot dóbr, których nie da się zidentyfikować, miały stanowić część ogólnych roszczeń reparacyjnych danego kraju. Od zasady tej zastosowano wyjątek, wprowadzając restytucję zastępczą za dobra kultury, które nie zostaną zwrócone.

⁶⁴ K o w a l s k i, *Restytucja*, s. 80-102.

restytucji wewnętrznej weszły w życie w 1947 r. Celem ustaw było „zapewnienie w możliwie najszerszym zakresie szybkiego zwrotu dającego się zidentyfikować mienia osobom fizycznym i prawnym, które były tego mienia niesłusznie pozbawione, począwszy od 30 stycznia 1933 r. do 8 maja 1945 r., ze względu na ich rasę, religię, narodowość, ideologię lub polityczną opozycję wobec narodowego socjalizmu”⁶⁵.

Restytucja prowadzona była również z terytoriów byłych państw sojuszniczych hitlerowskich Niemiec, wchodzących w skład Osi. Prowadzono ją początkowo na podstawie aktu kapitulacji (w przypadku Włoch) i układów rozejmowych (w przypadku Rumunii, Finlandii, Bułgarii i Węgier), a następnie w oparciu o klauzule restytucyjne traktatów pokojowych zawartych w 1947 r. z tymi państwami.

Już w deklaracji z 5 I 1943 r. zapowiedziana została restytucja w krajach neutralnych. Jej zasady określone zostały w umowach zawartych w 1945 r. pomiędzy USA, Wielką Brytanią i Francją z jednej strony, a Szwajcarią i Szwecją – z drugiej. W celu ułatwienia poszukiwań zagrabionych dóbr kulturalnych na terenie krajów neutralnych, wspomniane trzy państwa alianckie zawarły w 1946 r. specjalny układ określający zasady postępowania i współpracy.

Wiele dóbr kulturalnych, zagrabionych przez Niemców w Europie, trafiło do państw Ameryki Południowej. Państwa te postanowiono włączyć do grona krajów współpracujących w akcji restytucyjnej. Decyzję w tym względzie podjęto na Międzyamerykańskiej Konferencji na Temat Problemów Wojny i Pokoju w Chapultepec, obradującej na przełomie lutego i marca 1945 r.

II wojna światowa przyniosła istotne zmiany terytorialne w Europie. Wynikające z tych zmian problemy związane z zachowaniem integralności narodowego dziedzictwa kulturalnego rozwiązano tylko częściowo. Jedyne przypadki restytucji w związku ze zmianami terytorialnymi przewidziane zostały w traktatach pokojowych zawartych z Włochami oraz Węgrami w 1947 r.

Podobnie nie rozwiązano do końca sprawy restytucji zastępczej za dobra kulturalne, których zwrot był niemożliwy. Klauzule dotyczące restytucji zastępczej znalazły się w traktatach pokoju z Włochami, Bułgarią i Węgrami. Restytucja zastępcza nie znalazła natomiast ostatecznego rozwiązania normatywnego na terenie okupowanych Niemiec. Zadecydowała o tym zmiana polityki amerykańskiej wobec niedawnego przeciwnika.

Wspomnieć należy jeszcze o restytucji na rzecz Niemiec i Austrii oraz byłych państw sojuszniczych Osi. Dotyczyła ona zwrotu do Niemiec tych dóbr kulturalnych, które zostały wywiezione do państw alianckich oraz zwrotu mienia państw sojuszniczych Osi wywiezionego przez Niemcy pod koniec

---

⁶⁵ Tamże, s. 103.

wojny. Zwrotu tych dóbr dokonano na podstawie różnych porozumień i umów. Mienie austriackie oraz byłych sojuszników Osi restytuowano na podstawie postanowień traktatu państwowego z Austrią, traktatów pokojowych z 1947 r., jak też alianckich przepisów restytucyjnych obowiązujących na terenie Niemiec.

Działania aliantów w dziedzinie prawa restytucyjnego stanowiły ważny etap kształtowania się zasady restytucji zagrabionych dóbr kulturalnych, jako normy prawa międzynarodowego. Restytucja po raz pierwszy w dziejach doczekała się tak szczegółowego uregulowania i szerokiego zastosowania w praktyce. Również po raz pierwszy objęto restytucją kraje neutralne.

b) Restytucja polskich dóbr kulturalnych (ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów bibliotecznych)

Z Polski w trakcie wojen i zaborów zostało zagrabionych i wywiezionych wiele dóbr kulturalnych. Tylko niektóre z nich udało się odzyskać. Największych strat i zniszczeń doznała Polska przedrozbiorowa w czasie wojen szwedzkich, a w szczególności w trakcie drugiej wojny północnej (1655-1660), nazywanej słusznie „potopem”. Szwedzi złupili moc skarbów i dzieł sztuki oraz liczne biblioteki i archiwa. Polska, po wyparciu Szwedów, podjęła starania o zwrot zagrabionego mienia. W instrukcji, którą na sejmie warszawskim w 1659 r. otrzymała delegacja polska, udająca się na rokowania ze Szwedami w Oliwie, sporo uwagi poświęcono zagadnieniom restytucyjnym, nie stawiając jednak zasady ogólnej restytucji wywiezionego mienia⁶⁶. Zażądano jedynie zwrotu pewnej grupy przedmiotów, a w szczególności archiwaliów i dzieł. Brak natomiast w instrukcji wzmianek odnośnie do restytucji dzieł sztuki. Sejm polski uznał prawdopodobnie – jak przypuszcza S. E. Nahlik – że prawo łupu było całkowicie uzasadnione stanem wojny, nawet napastniczej⁶⁷.

Rokowania polsko-szwedzkie ciągnęły się szereg miesięcy, grożąc kilkakrotnie zerwaniem. Obie strony musiały w końcu zrezygnować z roszczeń odškodowawczych. Traktat pokojowy ze Szwecją zawarto ostatecznie 3 V 1660 r.⁶⁸. Zawierał on szereg postanowień restytucyjnych. Szwecja zobowiązała się zwrócić, zgodnie z postanowieniami art. VIII traktatu, wszelkie „dyplomy, skrypty i listy, dokumenty i akta publiczne, które w Polsce i Wielkim Księstwie Litewskim oraz związanych z nimi prowincjach, w tym Kurlandii” zostały w czasie wojny zagrabione lub wydane Szwedom przez samych Polaków⁶⁹.

⁶⁶ Nahlik, *Grabież*, s. 140-141.

⁶⁷ Tamże, s. 141.

⁶⁸ Podpisano go natomiast 10 V 1660 r.

⁶⁹ Nahlik, *Grabież*, s. 144.

W kolejnym artykule (IX) traktatu stwierdzono, że ze „strony Szwedów będą również zwrócone wszystkie archiwa, akta publiczne, grodzkie, sądowe, kościelne, a także biblioteka królewska, które to rzeczy zostały wywiezione z Królestwa Polskiego i z Wielkiego Księstwa Litewskiego i z których można uzyskać kopię (?); będzie to dokonane równocześnie z wymianą dokumentów ratyfikacyjnych lub najdalej do trzech miesięcy od tej wymiany”⁷⁰.

Bezprecedensowy charakter miało postanowienie o zwrocie biblioteki królewskiej. Szansa odzyskania całej biblioteki zaprzepaszczone została z powodu niedbalstwa posła Jana Kazimierza, Godfryda von Schroeera, który „nie wiedział właściwie, o co ma się upomnieć, brał, co mu dawano, a naglił tylko do pośpiechu”⁷¹. W rezultacie przywiózł do Polski tylko nieznaczną część zagrabionych książek i archiwaliów. Strona polska nie zapomniała jednak o swych pretensjach. W tym celu przebywali w Szwecji: Dönhoff, wysłany przez Jana III Sobieskiego i Józef Andrzej Załuski. Bliższe rezultaty obu wypraw są nieznane. Nie wydaje się jednak, aby obu udało się cokolwiek odzyskać. Nieudana była też ekspedycja, podjęta z inicjatywy Stanisława Augusta, w której uczestniczył Jan Albertrandy. Jedynym uchwytnym rezultatem podróży J. Albertrandego pozostał katalog (*Iter Sueticum*), wykazujący niektóre polskie archiwalia i książki w zbiorach szwedzkich⁷². Pełnym sukcesem zakończyła się natomiast wyprawa do Szwecji w 1810 r. zaufanego bibliotekarza puławskiego Czartoryskich, Felicjana Biernackiego, któremu udało się przywieźć szereg cennych książek i rękopisów⁷³. Dalsze podróże, jakie podejmowano do Szwecji w XIX i XX w., miały wyłącznie cele ewidencyjne. Ważne znaczenie miała wyprawa, zorganizowana w 1911 r. przez krakowską Akademię Umiejętności. Członkami ekspedycji byli: dr Eugeniusz Barwiński, dyrektor Archiwum Państwowego we Lwowie, prof. dr Ludwik Birkenmajer i jego syn Aleksander, prof. dr Jan Łoś i dr Isac Collijn, starszy bibliotekarz z Uppsali. W wyniku wyprawy powstał katalog poloników w bibliotekach szwedzkich⁷⁴.

Wielkiego spustoszenia w polskiej substancji kulturalnej dokonali zaborcy. Próbę odzyskania zagrabionych dóbr kulturalnych podjęła Polska na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Polskie roszczenia restytucyjne dotyczyły dóbr wywiezionych przez Niemców z obszarów przekazanych Polsce. Rząd odrodzonej Rzeczypospolitej przedstawił na konferencji paryskiej

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ E. Barwiński, *Wstęp*, w: tenże, L. Birkenmajer, J. Łoś, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1914, s. XII.

⁷² Katalog ten, w postaci rękopisu, przechowywany jest w Muzeum Czartoryskich w Krakowie.

⁷³ Barwiński, dz. cyt., s. XIV-XVII.

⁷⁴ Barwiński, Birkenmajer, Łoś, dz. cyt.

obszerne *Memorandum dotyczące pewnych kwestii związanych z reparacjami i finansami*. Delegacja polska domagała się zwrotu „wszystkich bibliotek, zbiorów muzealnych, a także wszystkich przedmiotów artystycznych, naukowych lub religijnych, jak również pamiątek historycznych, które z jakiegokolwiek powodu były zajęte, skonfiskowane, zabrane lub wywiezione do Niemiec, bądź przez urzędników publicznych niemieckich, cywilnych lub wojskowych, bądź przez osoby prywatne, obywateli niemieckich, z jakiegokolwiek terytorium Polski, w jakimkolwiek czasie, nawet jeżeli wyżej wymienione przedmioty weszły w skład publicznych lub prywatnych zbiorów znajdujących się dzisiaj w Niemczech”⁷⁵. Konferencja pokojowa nie przyjęła jednak tych żądań. Wobec tego strona polska podjęła bezpośrednie rokowania z Niemcami. Dnia 9 I 1920 r. doszło do podpisania układów finansowych polsko-niemieckich. Strona niemiecka zobowiązała się „zwrócić Rządowi polskiemu wszystkie akta, dokumenty, zabytki, dzieła sztuki oraz wszystkie materiały naukowe i bibliograficzne, zabrane z ziem odstąpionych Polsce, a które należały do Państwa lub do zarządów prowincjonalnych, gminnych, kościelnych itd.”⁷⁶.

Polska nie przedstawiła natomiast żadnych roszczeń w zakresie zabytków i dzieł sztuki, poza jednym przedmiotem (złota czara króla Władysława IV), wobec innego zaborcy – Austrii, która, zgodnie z postanowieniami traktatu z Saint-Germain (art. 191-194), miała zwrócić „każdemu z Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych wszystkie akta, dokumenty, przedmioty starożytnicze i artystyczne oraz wszelki materiał naukowy i bibliograficzny”, zagarnięte w czasie wojny z terytoriów zarówno okupowanych, jak też cedowanych państwom sukcesyjnym⁷⁷. Sprawę restytucji archiwaliów określiła bliżej konwencja archiwalna pomiędzy wszystkimi państwami sukcesyjnymi monarchii habsburskiej, podpisana w Rzymie 6 IV 1922 r.⁷⁸.

Bezprecedensowe znaczenie ze względu na bardzo szeroki zakres i bezwzględny charakter miała restytucja dóbr kulturalnych, jaką podjęto na podstawie traktatu pokojowego między Polską a Rosją i Ukrainą w Rydze 18 III 1921 r.⁷⁹. Postanowienia dotyczące restytucji dóbr kulturalnych zawierał art. XI traktatu. Restytucji podlegały:

⁷⁵ Na h l i k, *Grabież*, s. 243-244.

⁷⁶ Tamże, s. 244.

⁷⁷ Dz.U.R.P., 1925 nr 17, załącznik.

⁷⁸ Negocjacje rządu polskiego z Austrią w sprawie restytucji archiwaliów trwały szereg lat. W ich rezultacie doszło 26 X 1952 r. do podpisania dwustronnego układu archiwalnego, na podstawie którego strona austriacka zobowiązała się do zwrotu wszelkich archiwaliów, które powstały na obszarze państwa polskiego w aktualnych granicach. Polska natomiast na zasadzie wzajemności miała zwrócić Austrii znajdujące się na jej terenie akta dotyczące Republiki Austriackiej.

⁷⁹ Dz.U.R.P., 1921 nr 49, poz. 300.

1) dobra kulturalne, wywiezione z Polski do Rosji lub na Ukrainę od 1 I 1772 r., wśród nich: a) wszelkie trofea wojenne, z wyjątkiem trofeów wojny polsko-rosyjskiej (1918-1921), b) „biblioteki, księgozbiory, archeologiczne i archiwalne zbiory, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkiego rodzaju zbiory i przedmioty o wartości historycznej, narodowej, archeologicznej, naukowej lub w ogóle kulturalnej, dzwony i wszelkiego rodzaju przedmioty kultu religijnego wszystkich wyznań”, c) archiwalia wywiezione po 1 I 1772 r. oraz powstałe pomiędzy 1 I a 9 XI 1918 r., które dotyczyły terytorium Polski w granicach z 1921 r.;

2) dobra, wymienione poprzednio, które zostały „ewakuowane” do Rosji lub na Ukrainę przymusowo lub dobrowolnie z terenów Polski w czasie od 1 VIII 1914 r. do 1 X 1915 r.;

3) przedmioty zapisane lub ofiarowane przed 7 XI 1917 r. przez osoby fizyczne lub prawne drugiej strony „swemu państwu lub jego instytucjom społecznym, naukowym i artystycznym”.

Podstawowe kryterium wyznaczające zakres przedmiotowy zwrotu stanowiła zasada terytorializmu. Zwrotowi miały podlegać wszelkie dobra kulturalne wywiezione z terytorium Polski. Podlegały one zwrotowi bez względu na to, wśród jakich okoliczności lub z jakich rozporządzeń ówczesnych władz były wywiezione i bez względu na to, do jakiej osoby prawnej lub fizycznej należały pierwotnie lub po wywozie. W traktacie znalazła też zastosowanie zasada wzajemności. Zwrotowi do Polski nie podlegały:

1) dobra kultury ukraińskiej i białoruskiej, jeżeli wywiezione były z terytorium położonego na wschód od granicy polsko-sowieckiej, ustalonej traktatem ryskim, a wcześniej dostały się do Polski „nie w drodze dobrowolnej transakcji lub spadkobrania”;

2) dobra, które wywiózł lub dobrowolnie zbył sam właściciel;

3) archiwalia dotyczące walki caratu z ruchem rewolucyjnym, powstałe po 1876 r.;

4) archiwalia stanowiące tajemnicę wojskową, a dotyczące okresu po 1870 r.;

5) „usystematyzowane, naukowo opracowane i zamknięte kolekcje, stanowiące podstawę zbioru o wszechświatowym znaczeniu kulturalnym”⁸⁰.

Wykonanie postanowień restytucyjnych traktatu ryskiego powierzono Specjalnej Komisji Mieszanej z siedzibą w Moskwie. Prace jej trwały do 1935 r. Szereg spraw, których nie udało się uzgodnić w Komisji, przekazano do bezpośredniego załatwienia przez przedstawicielstwa dyplomatyczne obu krajów.

Delegacji polskiej w tzw. Komisji Specjalnej, zajmującej się odzyskaniem mienia kulturalnego, przewodniczył najpierw minister Antoni Olszewski, a od

⁸⁰ W ostatnim przypadku przewidziano jednak wyjątek na rzecz restytucji przedmiotu znajdującego się w takiej kolekcji, jeżeli miał ścisły związek z historią i kulturą Polski.

1923 r. – Edward Kuntze⁸¹. Głównym ekspertem do spraw bibliotecznych do końca 1923 r. był Stefan Rygiel. Większość prac koncentrowała się wokół zwrotu Biblioteki Załuskich. Pracami tymi, po ustąpieniu S. Rygla, kierowali kolejno: ks. prof. Bronisław Ussas, Witold Suchodolski i Piotr Bańkowski. Sprawę zwrotu polskich zbiorów bibliotecznych przedstawił szczegółowo E. Kuntze, wobec czego nie ma potrzeby jej ponownego omawiania⁸². Wskazać należy jedynie na pewne fakty. Delegacji polskiej udało się uzyskać zwrot części zbiorów, m.in. Biblioteki Załuskich, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Męskiego Gimnazjum Rządowego w Płocku, bibliotek: Uniwersytetu i Politechniki Warszawskiej, biblioteki klasztoru dominikanów w Lublinie, Biblioteki hr. Przeździeckiego z Postaw i biblioteki prof. Władysława Nenckiego. Nie powiodły się natomiast próby odzyskania zbiorów bibliotek wileńskich, w szczególności uniwersyteckiej. Delegacja sowiecka stanęła bowiem na stanowisku, że dobra wywiezione z tzw. terytorium spornego między Polską a Litwą, czyli Litwy Środkowej, nie mogą być przedmiotem negocjacji. Stanowisko swe oparła na art. III traktatu ryskiego, w którym postanowiono, że sprawa przynależności terytorium spornego należy wyłącznie do obu zainteresowanych państw. Ponieważ kwestia ta pozostała nadal sporną, dlatego rząd sowiecki nie uważał stanu faktycznego tego terytorium, tj. przynależności do Polski, za prawnie ustalony, w związku z czym sprawa zwrotu i reewakuacji wszelkiego mienia, pochodzącego z Wilna i okolic, pozostała w zawieszeniu. Inne było uzasadnienie odmowy zwrotu biblioteki Liceum Krzemienieckiego, w skład której wchodziła biblioteka króla Stanisława Augusta Poniatowskiego („Bibliotheca Regia”). Delegacja sowiecka stanęła na stanowisku, że Liceum ze wszystkimi swymi zbiorami było własnością rządu rosyjskiego, który wskutek tego miał prawo zrobić z tym, co uważał za wskazane, i jak w tym wypadku przewiózł je do Kijowa i włączył do Uniwersytetu św. Włodzimierza⁸³. Bibliotekę Uniwersytecką w Kijowie, w latach władzy sowieckiej, przemianowano na Ukraińską Bibliotekę Narodową.

Zbiory kultury polskiej uległy zniszczeniu i grabieży na niespotykaną skalę w latach II wojny światowej. Zarówno w kraju, jak i na emigracji już w czasie wojny przystąpiono do przygotowań mających na celu przeprowadzenie sprawnej i skutecznej akcji restytucyjnej i odszkodowawczej po zakończeniu działań wojennych⁸⁴. W strukturze Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Emi-

⁸¹ Drugą była Komisja Reewakuacyjna, która zajmowała się sprawą zwrotu polskiego mienia (m.in. kolejowego, fabrycznego, rolnego) ewakuowanego w 1915 r. z terenów Polski (w granicach z 1921 r.) w głąb Rosji.

⁸² E. Kuntze, *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Kraków 1937.

⁸³ Tamże, s. 40.

⁸⁴ Szczegółowo te kwestie omawia W. Kowalski w cytowanej już pracy nt. likwidacji skutków II wojny światowej.

gracji utworzono Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych, które zajmowało się, m.in. ewidencjonowaniem strat, rozpowszechnianiem na forum międzynarodowym informacji o grabieżach niemieckich w okupowanej Polsce, oddziaływaniem na kształtujące się w środowiskach alianckich koncepcje odszkodowań i restytucji (szczególną aktywność w tym względzie przejawiał Karol Estreicher). Rejestracją strat i szkód wojennych na terenie okupowanej Polski zajmowały się dwa departamenty Delegatury Rządu na Kraj: Departament Likwidacji Strat Kulturalnych oraz Departament Oświaty i Kultury.

Po zakończeniu działań wojennych sprawami restytucji i odszkodowań w dziedzinie kultury zajmowało się w Polsce kilka instytucji. Jedną z nich był Resort Odszkodowań Wojennych, utworzony w 1944 r. w ramach Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), przemianowany na początku 1945 r. na Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów. Do jego podstawowych zadań należało ustalenie i oszacowanie strat wojennych we wszystkich dziedzinach życia⁸⁵. Biuro uległo likwidacji 1 IV 1947 r.

Rewindykacją mienia przemysłowego, wywiezionego z Polski oraz ustaleniem i realizacją odszkodowań za straty poniesione przez gospodarkę zajmowało się Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, utworzone w 1945 r., jako komórka organizacyjna Ministerstwa Przemysłu i Handlu. W dniu 16 VIII 1945 r. podpisany został polsko-sowiecki układ w sprawie reparacji. W związku z tym zmieniło się też usytuowanie Biura. Przydzielono je Delegacji Polskiej, biorącej udział w pracach Sowiecko-Polskiej Komisji Mieszanej do Spraw Reparacji. Na początku 1946 r. podporządkowano Biuro Centralnemu Urzędowi Planowania. Biuro miało się zajmować od tego czasu poszukiwaniem i przeprowadzaniem rewindykacji mienia polskiego, a więc i kulturalnego, wywiezionego do Niemiec i innych krajów⁸⁶.

Dokumentacją poniesionych strat w dziedzinie kultury oraz restytucją dóbr kulturalnych zajmowało się Biuro (wcześniej Wydział) Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki, kierowane od początku przez Władysława Tomkiewicza. Biuro było jednostką samodzielną, podległą Naczelnaj Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków. W początkowym okresie swej działalności Biuro zajmowało się również tzw. „repatriacją” polskich dóbr kulturalnych z byłych wschodnich obszarów Polski. W strukturze Biura było pięć referatów: ogólny, strat wojennych, rewindykacji, traktatowy i publikacji wydawnictw.

⁸⁵ Biuro opracowało i opublikowało pierwsze zestawienie strat poniesionych przez Polskę w czasie II wojny światowej, *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939-1945*, Warszawa 1947.

⁸⁶ W 1947 r. biuro ponownie związane z Ministerstwem Przemysłu i Handlu. Zlikwidowano je z początkiem 1951 r.

Restytucja polskich dóbr kulturalnych z obszaru Niemiec odbywała się na podstawie wcześniej omówionych aktów prawnych Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami oraz zarządów wojskowych w poszczególnych strefach okupacyjnych. Interesy rządu PRL na terenie okupowanych Niemiec reprezentowała Polska Misja Wojskowa, funkcjonująca przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie. Bezpośrednie działania restytucyjne prowadzone były za pośrednictwem delegatur Biura Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych Ministerstwa Przemysłu i Handlu w Berlinie, Wiedniu i Pradze oraz specjalnych misji restytucyjnych, utworzonych na podstawie porozumień międzyalianckich w poszczególnych strefach okupacyjnych Niemiec⁸⁷.

Mienie wywożone przez Niemców z terytoriów okupowanych trafiało nie tylko na obszar Rzeszy, lecz także do innych krajów. Niektóre państwa, mimo powszechnego akceptowania zasad restytucji, zawierały specjalne umowy restytucyjne, regulujące bardziej szczegółowo kwestie związane z wzajemnym zwrotem tego mienia. Polska zawarła takie umowy z Czechosłowacją i Francją.

Umowę między Polską a Czechosłowacją w sprawie wzajemnego zwrotu mienia podpisano w Pradze 12 II 1946 r.⁸⁸. Obie strony zobowiązały się „zwrócić sobie wzajemnie wszelkie mienie, wywiezione po rozpoczęciu wojny bez zapłaty lub odszkodowania z obszaru jednego państwa, zawierającego niniejszą umowę, na terytorium drugiego państwa, bez względu na to, czy było ono własnością państwa, osób prawnych czy fizycznych”. Umowa przewidywała duże ułatwienia w postępowaniu identyfikacyjnym. Wobec braku oryginalnych dokumentów rekwizycyjnych, wystawionych przez urzędy okupacyjne, dopuszczano wszelkie inne dowody, np. zeznania świadków, oświadczenia zainteresowanych instytucji itp. Wzajemna akcja restytucyjna miała się odbywać bez żadnych ograniczeń czasowych. Polska i Czechosłowacja, wykonując postanowienia umowy, zwróciły sobie wzajemnie sporo mienia wywiezionego w okresie okupacji, w tym również pewną ilość dóbr kulturalnych⁸⁹.

O wiele dłużej ciągnęły się rokowania w sprawie umowy restytucyjnej między Polską a Francją. Strona francuska chciała bowiem objąć restytucją także te towary, które Francja sprzedała Niemcom, a ci z kolei przywieźli je do Polski⁹⁰. Umowę w formie protokołu, zatytułowanego: *Protokół polsko-francuski dotyczący restytucji mienia zagrabionego przez Niemców*, podpisano ostatecznie 28 IV 1947 r.

⁸⁷ Siedzibą Polskiej Misji Restytucyjnej w strefie sowieckiej był Berlin, w amerykańskiej – Karlsruhe, w brytyjskiej – Bad Salzungen, a we francuskiej – Baden-Baden.

⁸⁸ Umowa w sprawie wzajemnego zwrotu mienia między Polską a Czechosłowacją, Praga, 12 lutego 1946 r., Dz.U.R.P., 1948 nr 4, poz. 25.

⁸⁹ Na hlik, *Grabież*, 294.

⁹⁰ Kowalski, *Restytucja*, s. 114.

Uchwała Sojuszniczej Rady Kontroli z 21 I 1946 r., stanowiąca podstawę akcji rewindykacyjnej, przewidywała również restytucję zastępczą. Restytucją miał być objęty szeroki zakres dóbr o charakterze unikatowym, których zwrot byłby niemożliwy. Zapowiedziano przygotowanie stosownej instrukcji. Strona polska wystąpiła z postulatem restytucji zastępczej w specjalnym memorandum przedstawionym na londyńskiej konferencji wiceministrów spraw zagranicznych w styczniu 1947 r.⁹¹ Postulowano zwrot „wszelkiego mienia, które znajdowało się na terytorium Polski i ziem do niej włączonych na zasadzie Uchwał poczdamskich, a które w czasie wojny zostało usunięte do Niemiec. Gdyby taka restytucja okazała się niemożliwa, należy wydać Polsce przedmioty równowartościowe tego samego rodzaju”⁹². W sprawie strat kulturalnych delegacja oświadczyła, że „niezależnie od ogólnej sumy odszkodowań za zniszczenia wojenne, Niemcy powinny pokryć polskie straty i szkody w dziedzinie kultury i nauki. Szkody te powinny być pokryte przez przyznanie przedmiotów równorzędnej wartości, które by się przyczyniły do odbudowy tych zniszczeń”⁹³. Postulaty strony polskiej nie doczekały się jednak realizacji wskutek rozdzwieńców, które powstały w obozie niedawnych sprzymierzeńców.

Polska mogła tylko w części zaspokoić swoje pretensje, zgodnie z postanowieniami Układu poczdamskiego (2 VIII 1945 r.), z mienia niemieckiego pozostałego na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Dekretami z 2 III 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych oraz z 8 III 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, przejęto na własność skarbu państwa wszelki majątek Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska, niemieckich i gdańskich osób fizycznych i prawnych oraz osób zbiegłych do nieprzyjaciela⁹⁴.

Wśród przejętego mienia, nazywanego porzuconym, znajdowały się też zbiory biblioteczne. Fachowe zabezpieczenie i celowe użytkowanie księgozbiorów porzuconych powierzono, na podstawie Okólnika Nr 29/V – 45 Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego z 21 VI 1945 r., Ministerstwu Oświaty⁹⁵. Za realizację powierzonych zadań odpowiedzialni byli, zgo-

⁹¹ Tezy generalne Ministerstwa Oświaty w sprawie rewindykacji i odszkodowań ze strony Niemiec z zakresu szkolnictwa, instytucji naukowych, bibliotek i archiwów (9 I 1947 r.) oraz Tezy (Ministerstwa Oświaty) do odszkodowań za biblioteki (9 I 1947 r.). Zob. *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, Warszawa 1994, s. 119-122.

⁹² Nahlik, *Grabież*, s. 295.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ *Dekret z 2 marca 1945 roku o majątkach opuszczonych i porzuconych*, Dz.U.R.P., 1945 nr 9, poz. 45; *Dekret z dnia 8 marca 1946 roku o majątkach opuszczonych i poniemieckich*, Dz.U.R.P., 1946 nr 13, poz. 87.

⁹⁵ *Okólnik Nr 29/V – 45 Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego z dnia 21 czerwca 1945 r. w sprawie księgozbiorów stanowiących majątek opuszczony lub porzucony*, Dz.U. Min. Oświaty, 1945 nr 4, poz. 10.

dnie z Zarządzeniem Ministra Oświaty z 4 VIII 1945 r., okręgowi wizytatorzy bibliotek przy kuratoriach okręgów szkolnych⁹⁶. Przejęte księgozbiory nie mogły żadną miarą zrównoważyć ogromu strat poniesionych przez bibliotekarstwo polskie w czasie okupacji hitlerowskiej.

Nie udało się rozwiązać sprawy restytucji polskich dóbr kulturalnych, w tym wielu bezcennych zbiorów bibliotecznych, ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej, zajętych przez Związek Sowiecki. „Na ziemiach odstąpionych na Wschodzie znajdują się biblioteki – czytamy w tezach Ministerstwa Oświaty w sprawie odszkodowań za straty biblioteczne – które dla kultury polskiej mają znaczenie zasadnicze. Tworzone przez Polaków dla ludności polskiej zgromadziły one bogate zbiory o nieprzemijającej wartości historycznej, naukowej i oświatowej. Obok książek i czasopism dla zwykłego użytku posiadają duże zasoby materiałów zabytkowych, rękopisów i dokumentów naszej przeszłości i naszej kultury. Zbierane celowo, księgozbiory te stanowią jako całości prawidłowo zorganizowane warsztaty pracy naukowej oraz instytucje oświatowe. Same też biblioteki jako wytwory kultury polskiej są same przez się zabytkami i dowodami kulturalnej działalności Polaków⁹⁷. Dalej dodano: „Pozostawienie tych księgozbiorów poza granicami Polski pozbawiłoby nas korzystania z nich, obniżając lub unicestwiając ich wartość i przydatność kulturalną. Ludność omawianych terenów nie będzie potrzebowała i mogła należycie wyzyskać materiałów, które są tak niezbędne dla ludności polskiej w granicach Rzeczypospolitej. W ten sposób zbiory narażone byłyby na zmarnowanie, a równocześnie powstałaby niepowetowana strata dla kultury polskiej. Zwłaszcza wobec zniszczeń, jakie wojna i okupacja niemiecka spowodowała w bibliotekach polskich”. W porozumieniu między PKWN a rządem Związku Sowieckiego z 27 VII 1944 r., sankcjonującym zmiany terytorialne, problem restytucji został zupełnie pominięty⁹⁸. Sytuacja ta zaniepokoiła społeczeństwo polskie, które w licznych apelach i memoriałach, kierowanych do władz państwowych, wskazywało na potrzebę zwrotu polskiego mienia kulturalnego, pozostającego na ziemiach wschodnich. Oficjalną próbą kompleksowego regulowania kwestii restytucji (repatriacji) całości polskiego dorobku kulturalnego, w tym przede wszystkim stanowiącego własność publiczną, podjęto w 1945 r.⁹⁹. Gromadzeniem niezbędnych materiałów doku-

⁹⁶ Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1945 r. w sprawie zabezpieczenia i użytkowania księgozbiorów opuszczonych lub porzuconych, D.U. Min. Oświaty, 1945 nr 4, poz. 115.

⁹⁷ *Straty bibliotek*, s. 123.

⁹⁸ *Porozumienie między Polskim Komitetem Porozumienia Narodowego a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej z 27 lipca 1944 r.*, w: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, Warszawa 1974, s. 158.

⁹⁹ Kowalski, *Restytucja*, s. 120.

mentacyjnych oraz opracowaniem projektów umów restytucyjnych zajęło się Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki. Przygotowane przez Biuro odpowiednie umowy międzynarodowe, zawierające, m.in. wykaz dóbr kulturalnych podlegających przekazaniu do Polski, nigdy nie zostały zawarte.

Niewielka tylko część dóbr kulturalnych trafiła do kraju na podstawie umów repatriacyjnych z Litewską, Ukraińską i Białoruską SRS. Klauzule dotyczące restytucji dóbr kulturalnych w każdej z umów były podobne w treści. Przykładem mogą być postanowienia art. 3 układu PKWN z rządem Białoruskiej SRS z 9 IX 1944 r.¹⁰⁰. Ewakuowanym zezwolono na wywóz do kraju przesiedlenia „dzieł sztuki i starożytności, jeżeli, jedno lub drugie stanowią kolekcję lub też w oddzielnych egzemplarzach”, o ile były one własnością rodzinną i łącznie z całym bagażem nie przekraczały dopuszczalnej wagi dwóch ton na rodzinę. Protokół do układu przewidywał dodatkowo, że księża ewakuujący się do Polski z parafianami mogli zabrać ze sobą wyposażenie kościoła i przedmioty kultu¹⁰¹. Repatriacja dóbr kulturalnych miała, jak widać, bardzo ograniczony zakres. Nawet w takim zakresie nie była ona możliwa na podstawie umów repatriacyjnych, zawartych z ZSRS w 1945 oraz 1956 r.¹⁰². Wyjeżdżający do Polski mieli prawo zabrania ze sobą należącego do nich mienia, za wyjątkiem jednak dóbr kulturalnych, w szczególności dzieł sztuki, których wywóz z ZSRS był zabroniony.

Strona polska próbowała, niezależnie od zawartych umów, prowadzić dodatkowe rokowania w sprawie zwrotu dóbr kulturalnych, pozostałych na Wschodzie. Częściowym powodzeniem zakończyły się jedynie rozmowy z delegacją ukraińską. Rząd ukraiński wiosną 1946 r. podjął decyzję o przekazaniu Polsce fragmentów niektórych większych zbiorów oraz pojedynczych dzieł sztuki. Polsce przekazano, m.in. 150 000 tomów druków i 7 000 rękopisów ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, które przewieziono do Wrocławia¹⁰³.

Proces restytucyjny w okresie późniejszym przybrał formę sporadycznych aktów jednostronnych – darów dóbr kulturalnych, przekazywanych wzajemnie przez Polskę i ZSRS¹⁰⁴. Ostatnia wymiana takich darów w postaci materiałów archiwalnych i bibliotecznych miała miejsce w 1987 r.

¹⁰⁰ Tamże, s. 119.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa przy współudziale K. Muszyńskiej (zbiory kościelne), Warszawa 1988, s. 332.

¹⁰⁴ K o w a ł s k i, *Restytucja*, s. 122.

4. PROBLEM KSIĘGOZBIORÓW PRZEMIESZCZONYCH W PRACACH POLSKIEGO TOWARZYSTWA BIBLIOLOGICZNEGO

a) Stanowisko Forum Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego w sprawie swobodnego dostępu do informacji i zbiorów przemieszczonych oraz przejętych

Sprawa restytucji dóbr kulturalnych, jako ciągle nie załatwionego spadku II wojny światowej, odżyła w Polsce, jak też w wielu innych krajach, w wyniku zmian politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej, zapoczątkowanych w 1989 r. Przez łamy prasy polskiej przetoczyła się fala dyskusji na ten temat, pozbawiona często rzetelności i podstawowej znajomości norm prawa międzynarodowego w tym względzie. Problem restytucji znalazł się także w polu zainteresowania różnych gremiów politycznych, społecznych i naukowych. Wskazywano na potrzebę ostatecznego wyjaśnienia i uregulowania sprawy dóbr kulturalnych, zrabowanych przez okupanta hitlerowskiego oraz wywiezionych z Ziemi Zachodnich i Północnych przez wojska sowieckie w 1945 r. Wrócono też do sprawy dóbr kulturalnych, pozostałych na dawnych ziemiach polskich na Wschodzie.

Dzięki budowie stosunków z naszymi sąsiadami na nowych zasadach, rozpoczętej, m.in. zawarciem traktatów z RFN (1991) i Federacją Rosyjską (1992), pojawiła się szansa rozwiązania tych problemów w drodze wzajemnych negocjacji¹⁰⁵. Powodzenie ich zależy od przygotowania przez stronę polską rzetelnej dokumentacji i analizy poniesionych strat. Wobec ogromu związanych z tym zadań, uchwałą Rady Ministrów z dnia 27 VI 1990 r. utworzono specjalny urząd Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Zagranicą. Zadaniem urzędu jest, m.in. zbieranie i opracowywanie dokumentacji strat wojennych w dziedzinie kultury oraz prowadzenie rokowań w sprawie restytucji z odpowiednimi państwami. Działalność Pełnomocnika jest realizowana przez Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Zagranicą, w ramach którego powstał, m.in. Zespół ds. bibliotek.

Przy okazji dyskusji na temat restytucji polskich dóbr kulturalnych wypląnął problem księgozbiorów przemieszczonych. Od samego początku sprawa ta znalazła się w polu zainteresowania Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego (PTB), powstałego jesienią 1988 r., którego podstawowym celem jest: „rozwijanie nauki o książce i upowszechnianie jej osiągnięć, a także integrowanie wszystkich środowisk zawodowych związanych z książką”¹⁰⁶.

¹⁰⁵ W obu traktatach umieszczone zostały klauzule dotyczące restytucji dóbr kulturalnych.

¹⁰⁶ *Statut Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego*, Warszawa 1994 (mps powielony), s. 2.

W związku z pojawieniem się różnych, niekiedy skrajnych poglądów na temat księgozbiorów przemieszczonych, PTB uznało za celowe zajęcie stanowiska w tej sprawie, aby przedstawić je władzom państwowym, jak też środowiskom bibliotekarskim i naukowym. Stanowisko takie wypracowano w trakcie obrad Forum PTB, które zebrało się w tej sprawie dwukrotnie. Poprzedziła je kilkumiesięczna dyskusja, którą zainaugurowano podczas Pierwszego Konserwatorium PTB (Warszawa, 18 XII 1989)¹⁰⁷. Dyskusja toczyła się wokół dwóch zasadniczych problemów, tj. dalszych losów księgozbiorów przemieszczonych oraz informacji i dostępu do nich.

Celem pierwszego Forum PTB (Warszawa, 20 IV 1990), w którym udział wzięli specjaliści z wyższych uczelni, bibliotek naukowych, archiwów oraz przedstawiciel Ministerstwa Kultury i Sztuki, było przedyskutowanie roli środowiska bibliotekarskiego w zabezpieczaniu zbiorów obcej proveniencji, znajdujących się w obecnych granicach Polski, udostępnianiu informacji i zapewnieniu pełnego dostępu do nich oraz wypracowanie analogicznego stanowiska wobec polskich zbiorów poza granicami kraju, a także wobec przemieszczonych polskich zbiorów na terenie kraju¹⁰⁸. Wprowadzenie do dyskusji stanowił referat Marii Cubrzyńskiej-Leonarczyk (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego), pt. *Historyczne księgozbiory polskie i obce rozproszone na terenie Rzeczypospolitej i poza nią*.

Pierwszą część dyskusji zdominowały wypowiedzi dotyczące zbiorów polskich, pozostałych na Wschodzie. Wskazywano na nieskuteczne starania władz polskich, tyżące nie tylko zwrotu rozproszonych w ZSRS kolekcji polskich, ale nawet zapewnienia dostępu stronie polskiej do pełnej informacji o zbiorach, ich stanie i miejscu przechowywania. W drugiej części dyskusji zajęto się zbiorami polskimi na Zachodzie, jak również w kraju – przemieszczonymi w wyniku różnych działań oraz przejętymi zbiorami obcymi znajdującymi się w bibliotekach polskich. Prezes PTB, Barbara Bieńkowska wystąpiła z propozycją opracowania informatora – umownie nazwanego „nowym Chwalewikiem” – zawierającego wiadomości o kolekcjach polskich poza granicami kraju i obcych w Polsce¹⁰⁹. Na etapie wstępnym mógłby to być wykaz (indeks) kolekcji przejętych i przemieszczonych.

¹⁰⁷ Por. Dunin, dz. cyt., s. 47-48; „Nowiny Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego”, 2 (1990) s. 1-4.

¹⁰⁸ H. Łaskarzewska, *Sprawozdanie z pierwszego Forum Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego nt. obiegu informacji o zbiorach przemieszczonych i przejętych* (Warszawa, 20.4.1990), Warszawa 1990 (mps powielony), s. 1.

¹⁰⁹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1-2, Warszawa 1926-1927.

Do problemów tych powrócono podczas drugiego Forum (Warszawa, 31 V 1990). W jego trakcie przyjęto *Stanowisko w sprawie swobodnego dostępu do informacji i zbiorów przemieszczonych oraz przejętych*¹¹⁰. Stwierdzono w nim, m.in., że: „1. Podstawowym kryterium decyzji dotyczących losów zbiorów winno być ich dobro – bezpieczeństwo, właściwa konserwacja, opracowanie i wykorzystanie w obiegu kulturalnym. 2. Zawodowym i moralnym obowiązkiem dysponentów zbiorów jest ich fizyczna ochrona oraz zapewnienie pełnego przepływu informacji, a także swobodnego – zgodnie z regułami bibliotekarskimi, bez sztucznych utrudnień – dostępu do całych kolekcji i poszczególnych egzemplarzy dla ogółu zainteresowanych, a zwłaszcza dla dawnych właścicieli. 3. Dla zapewnienia aktualnej, rzetelnej informacji o księgozbiorach przemieszczonych należy wypracować formy współpracy międzybibliotecznej, wewnątrz krajowej i międzynarodowej, opartej na fachowości i lojalności. Szczególnie ważne wydaje się publikowanie informatorów centralnych i lokalnych o znaczniejszych kolekcjach, poradnictwo w zakresie opracowania zbiorów etnicznie obcych, wymiana pracowników (np. stypendystów, stażystów) i informacji (np. w formie katalogów, kartotek, kwereńd). 4. Przedmiotem starań Towarzystwa jest problem swobodnego dostępu do informacji i zbiorów przemieszczonych. Natomiast ewentualne dochodzenia praw własności są odrębnymi kwestiami pozostającymi w gestii odnośnych władz”. Wyrażono jednocześnie nadzieję, że „przyjęcie i respektowanie wymienionych zasad przez środowiska pracowników książki w Polsce i w innych zainteresowanych krajach przyczyni się do wzajemnego zrozumienia i zaufania, do usprawnienia wymiany informacji i rzeczywistego włączenia znacznej, często zagrożonej zniszczeniem bądź zapomnieniem, części dziedzictwa historycznego do żywego obiegu kultury światowej”.

Forum PTB, przyjmując za podstawę uchwalone *Stanowisko w sprawie swobodnego dostępu do informacji i zbiorów przemieszczonych oraz przejętych*, przygotowało ramowy program działań w tym zakresie. Do najważniejszych zadań zaliczono, m.in.: „2. Zorganizowanie centrum dokumentacji i informacji o zbiorach przemieszczonych oraz przejętych, będącego równocześnie bankiem informacji i poradnią dla zainteresowanych instytucji krajowych i zagranicznych. 3. Przygotowanie i opublikowanie kolejno: a) indeksu najważniejszych kolekcji, b) informatora o zbiorach przemieszczonych i przejętych, c) informatora o zbiorach polskich typu „nowego Chwalewika”. 4. Inspirowanie i koordynowanie prac dokumentacyjnych, zabezpieczających i badawczych, dotyczących zbiorów polskich w kraju i za granicą w formie delegacji służbowych, staży, stypendiów, praktyk itp. 5. Propagowanie sprawy zbiorów przemieszczonych w środowiskach polskich i polonijnych; przekony-

¹¹⁰ „Nowiny Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego”, 4 (1990) s. 4-5.

wanie i zdobywanie współpracowników i sponsorów”¹¹¹. Wskazano zarazem, że PTB jako towarzystwo naukowe nie dysponujące żadną bazą materialną, może tylko pełnić funkcje inspirujące, koordynujące, „pilotujące”. Nie ma natomiast możliwości wykonawczych. W związku z tym zaproponowano utworzenie pracowni, zajmującej się gromadzeniem, opracowywaniem, przechowywaniem oraz udostępnianiem dokumentacji na temat zbiorów przemieszczonych, przy Bibliotece Narodowej w Warszawie.

W wyniku porozumienia pomiędzy Biblioteką Narodową, Ministerstwem Kultury i Sztuki oraz PTB, 1 X 1990 r. w strukturze organizacyjnej Biblioteki Narodowej, w ramach Działu Zbiorów Specjalnych, utworzona została Pracownia Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych. Na czele Pracowni stanęła Hanna Łaskarzewska. Do podstawowych zadań Pracowni należy: 1. Gromadzenie danych o księgozbiorach historycznych w bibliotekach polskich, o polskich księgozbiorach historycznych w bibliotekach zagranicznych oraz prowadzenie ewidencji tych księgozbiorów. 2. Prowadzenie działalności informacyjnej i konsultacyjnej w zakresie zainteresowań Pracowni. 3. Opracowywanie i publikowanie informatorów oraz katalogów dotyczących księgozbiorów historycznych. 4. Prowadzenie prac badawczych i metodycznych w zakresie dokumentacji księgozbiorów historycznych. 5. Organizowanie współpracy Biblioteki Narodowej z otoczeniem krajowym i zagranicznym w zakresie dokumentowania księgozbiorów historycznych”¹¹². Zakres zadań Pracowni jest, jak widać, znacznie szerszy niż pierwotnie przewidywano. Ma się ona bowiem zajmować nie tylko zbiorami przemieszczonymi i przejętymi, lecz w ogóle polskimi księgozbiorami historycznymi.

b) Informator o polskich księgozbiorach historycznych i powstałych na ziemiach polskich do 1950 r.

Pracownia Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych zamierza przygotować i wydać *Informator o polskich księgozbiorach historycznych i powstałych na ziemiach polskich do 1950 r.* Objąłby on swym zasięgiem księgozbiory powstałe lub istniejące w historycznych granicach Polski oraz księgozbiory polskie tworzone poza granicami kraju. Inicjatorzy przedsięwzięcia, posługując się zamiennie terminami: „księgozbiór historyczny”, „kolekcja”, mają na

¹¹¹ H. Łaskarzewska, *Działalność Pracowni Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych Biblioteki Narodowej. Współpraca krajowa i międzynarodowa*, w: *Symposia Bibliologica*, Warszawa 1995, s. 15-16.

¹¹² H. Łaskarzewska, *Pracownia Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej*, w: *Zbiory rozproszone*, Warszawa 1993 (*Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, t. 15), s. 13.

myśli zbiór posiadający wartość artystyczną lub historyczną jako całość, niezależnie od rodzajów i wartości poszczególnych składników.

Przy doborze księgozbiorów zamierzają się kierować następującymi kryteriami liczbowymi:

- do XVI w. – od 5 książek,
- wiek XVII – do 20 książek,
- wiek XVIII – od 50 książek,
- wiek XIX, do lat 60-tych – od 100 książek,
- po 1863 r. – od 300 książek,
- wiek XX – od 1000 egz.¹¹³.

Niezależnie od wielkości kolekcji kryterium kwalifikującym do rejestracji ma być znamienitość zbieraczy (osób lub instytucji).

Kolekcje opisywane będą według przedstawionego poniżej schematu budowy hasła. Jest to projekt, który zostanie przetestowany w próbnym zeszytce *Informatora*.

Proponowany schemat budowy hasła przedstawia się następująco:

I. DANE OGÓLNE

1. Nazwa miejscowości (kraju), w której powstał lub przechowywany jest księgozbiór.
2. Nazwa opisywanej instytucji (z latami działania) lub właściciela księgozbioru (daty życia lub wiek, profesja, stanowisko itp.).
3. Nazwa instytucji lub osoby prywatnej obecnie przechowującej zbiory.
4. Adres obecnego posiadacza.

II. DANE O KOLEKCJI

1. Data i miejsce powstania kolekcji – o ile dane te różnią się od informacji podanych w pkt. I.1 i I.2, ewentualnie je uszczegóławiają.
2. Dane liczbowe o całości zbioru w woluminach lub jednostkach inwentarzowych wydawnictw zwartych i ciągłych, z ewentualnym wskazaniem liczby rękopisów, starych druków i innych rodzajów zbiorów specjalnych.

III. CHARAKTERYSTYKA ZBIORU

1. Etapy dziejów kolekcji z wyszczególnieniem dat przemieszczeń, rozproszenia (do momentu unicestwienia zbioru lub wchłonięcia go przez inne księgozbiory).
2. Obecny stan księgozbioru i jego opracowania (szacunkowe dane liczbowe dotyczące zachowanych partii, informacje o odrębnych kartotekach, katalogach, inwentarzach).

¹¹³ Tamże, s. 14.

3. Zbiory nieksiążkowe kolekcji.
4. Proweniencje w układzie chronologicznym.

IV. BIBLIOGRAFIA I WYKAZ ŹRÓDEŁ

Pod każdym hasłem podane zostanie piśmiennictwo ogólne o danym księgozbiorze w wyborze oraz niektóre prace przyczynkarskie, które pozwoliłyby na uszczegółowienie informacji przytoczonych w opisie¹¹⁴. Całość dopełnią wykazy piśmiennictwa i ważniejszych skrótów oraz indeksy: nazwisk i nazw instytucji, topograficzny. Planuje się także indeks chronologiczny proveniencji (alfabetycznie według wieków).

Pracownia liczy na współpracę w przygotowaniu *Informatora* wszystkich środowisk bibliotekarskich i naukowych. Wszelkie informacje i sugestie w tej sprawie należy kierować na adres Pracowni (Biblioteka Narodowa, Pracownia Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych, Al. Niepodległości 213, 00-973 Warszawa, tel. 23-92-71 w. 518).

---

¹¹⁴ Tamże, s. 14-15.

AUSEINANDERGERISSENE BÜCHERSAMMLUNGEN. JURISTISCHE UND BIBLIOTHEKSPROBLEME

ZUSAMMENFASSUNG

Entsprechend dem Recht vieler Staaten sowie dem internationalen Recht ist das kulturelle Erbe der Nation ein Kulturgut, das sowohl in Friedens- als auch in Kriegszeiten zu schützen ist. Infolge der Erfahrungen zweier Weltkriege wurden im Rahmen der UNESCO Schritte zur Kodifikation im Bereich der Kulturgüter unternommen.

Den ersten Rechtsakt zum Schutz der Kunst- und Kulturdenkmäler auf dem Territorium des wiederentstehenden polnischen Staates bildete ein entsprechendes Dekret vom 31. Oktober 1918. Die darauffolgenden Rechtsakte waren bereits viel umfassender, und die Verordnungen von 1962 und 1990 schließlich lieferten eine gebührende Rechtsgrundlage für den Schutz der Kulturgüter, die der Gesetzgebung in den anderen europäischen Ländern in nichts nachsteht.

Während der Kriege und in der Teilungszeit wurden viele polnische Kulturgüter geraubt und ins Ausland geschafft. Nur wenige von ihnen konnten zurückgewonnen werden. Die größten Verluste und Zerstörungen erlitt Polen (in der Zeit vor den Teilungen) während der Schwedenkriege. Danach wurde die polnische Kultursubstanz von den Teilungsmächten Rußland, Preußen und Österreich stark geschmälert. Auf der Pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919 wurde der Versuch unternommen, die geraubten Kulturgüter zurückzugewinnen. In den Jahren des 2. Weltkrieges wurden die polnischen Kulturbestände in bislang unerhörtem Maße geraubt und zerstört. Die polnischen Ansprüche Deutschland gegenüber konnten nach dem Kriege nur zum Teil befriedigt werden. Es gelang auch nicht, die Frage der Rückgabe der von der Sowjetunion beschlagnahmten polnischen Kulturgüter zu lösen, und der Restitutionsprozeß nahm die Form sporadischer einseitiger Akte an. Infolge der politischen Veränderungen in Mitteleuropa ist die Frage der Rückgabe der Kulturgüter wieder lebendig geworden.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich